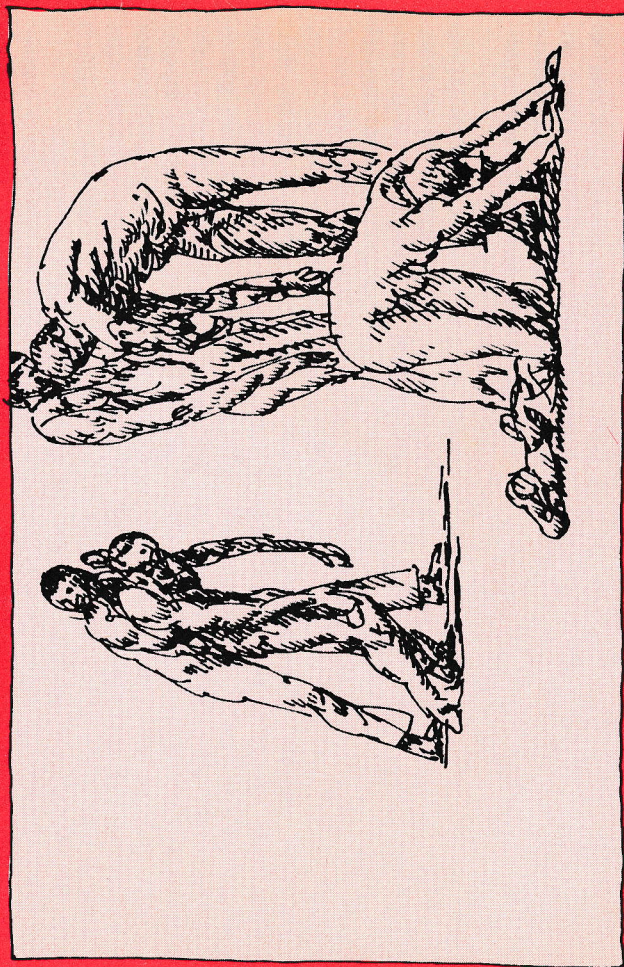
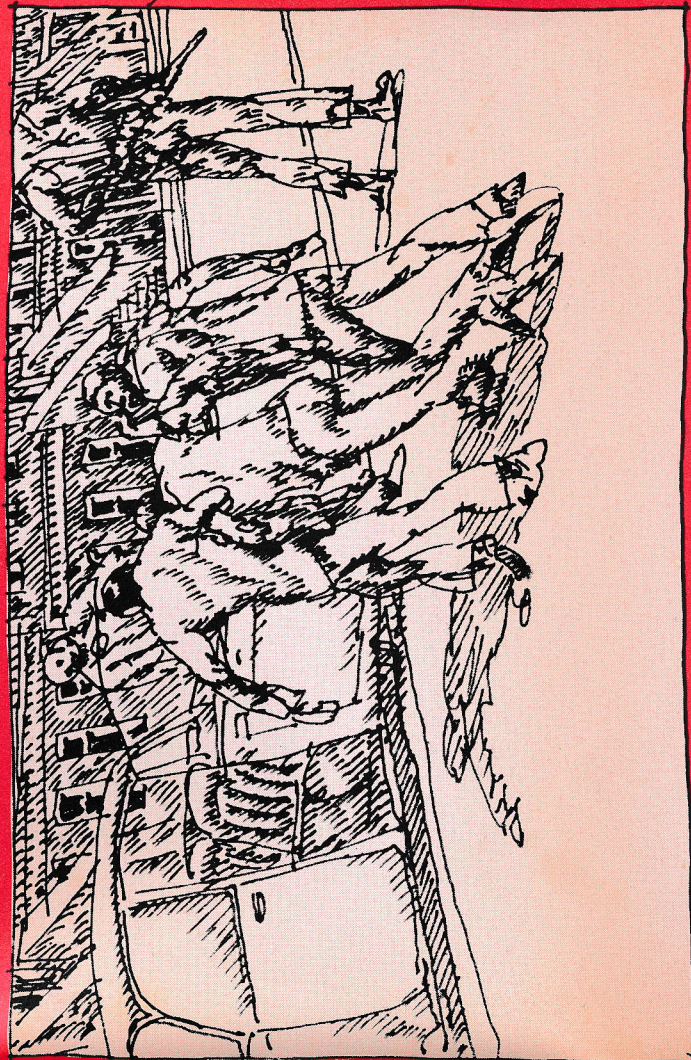

FÖRROCHNU

TIDSKRIFT FÖR EN FOLKETS KULTUR NR 3 1987. PRIS 35 KR

Antikens naturkänsla
Palle Nielsens
Amnestyteckningar
Ordets Mäster Olof

FÖRR OCH NU

Tidskrift för en folkets kultur

Postgiro: 35 60 72 - 9

Bankgiro: 324 - 1262

Prenumeration: 125:-/4 nr

Stödprenumeration: 150:-/4 nr

Medlemskap: 100:-

Årsavgift: 100:-

Redaktionen kan nås genom följande personer, vardagar såkrast efter kl. 20:00:

Jan-Olof Erlandsson

tel. 08 - 29 92 16

Tomy Gustavsson

tel. 0156 - 119 06

Mats Miljand

018 - 11 07 41

Adress: Box 9001,

126 09 Hägersten

Styrelse:

Gun Kessle, ordförande

Tomy Gustavsson, ansv. utg.

Anette Sandström, kassör

Ulla-Britt Antman

Kersti Berggren

Jan-Olof Erlandsson

Gunilla Karlsson

Anne Lidén

Mats Miljand

Margareta Zetterström

Håkan Ågren

Kent Begler

Per-Olov Käll

Stefan Lindgren

Förr och Nu ägs av föreningen med samma namn.

Föreningens paroller är:

■ FÖR EN FOLKETS KULTUR

■ FÖR EN FOLKETS HISTORIA

■ FÖRSVAR FÖR YTTRANDE-

OCH TRYCKFRIHET

■ ANTIMPERIALISM

FÖRR OCH NU begär inte pengar av stat eller kommun. Våra inkomster kommer från medlemmar och andra läsare; medlemsavgifter, gåvor och prenumerationer. Vi i FÖRR OCH NU utför själva ett frivilligt föreningsarbete ända från redaktion till distribution. Detta visar att det frivilliga bildningsarbetet och den gamla folkrörelsetraditionen fortfarande är en demokratisk möjlighet. Man kan stå på egna ben!

Om du tycker att tidningen är bra och om Du vill att den skall fortsätta att utvecklas ge då gärna en gåva men helst en eller flera prenumerationer!

Om du bor i Stockholmstrakten ring då gärna någon av ovanstående kontaktpersoner och kom sedan upp för att delta i arbetet. Det finns mycket att göra.

Styrelsen

Innehåll:

Jan Myrdal. Ledare

Einar Schlereth. Tanzania — fyra år efteråt

Örjan Wikander. Naturkänsla och teknikfientlighet i den antika världen

Per-Olov Käll. Berättelse om Z

Margareta Zetterström. Lantarbetarprästen

Anne Lidén. Försvinnande — teckningar av Palle Nielsen

Torkild Björnvig. Försvinnande

Jan Lindahl. Ordets Mäster Olof

Bokanmälningar

Omslagets fram- och baksidor: Palle Nielsen, ur bildverket *Försvinnande*

4

5

11

19

24

37

38

46

69

Tanzania — fyra år efteråt

av Einar Schlereth

□ 1983 utkom i Västtyskland en bok som bar titeln *Null Uhr — wenn die Sonne aufgeht . . . Reisen in Tansania und Zanzibar. Erfahrungen, Berichte, Frauenportraits, Leben in Dörfern. Deutsch-Ostafrikanische Vergangenheit* (Klockan noll — när solen går upp . . . Resor i Tanzania och Zanzibar. Erfarenheter, berättelser, kvinnoporträtt, byliv. Tysk-östafrikansk historia). Denna bok är en utmärkt skildring av dagens Afrika, kunnig, konkret, insiktsfull. Författaren Einar Schlereth, bosatt i Hamburg, är översättare, skriftställare och fri medarbetare vid Norddeutscher Rundfunk. Han har även utgett flera böcker om Indonesien. Den artikel, som Förr och Nu här har glädjen att publicera, är skriven våren 1985 efter ett återbesök i Tanzania.

»Tanzania är varken socialistiskt eller självförsörjande. Vi har inte nått vårt mål och målet är inte ens i sikte.» (Nyere 1984)

Efter fyra år står jag åter på flygplatsen i Dar-es-Salaam och känner inte igen mig. Flygplatsen är spritt ny, byggd av fransmän för en kostnad av drygt en halv miljard dollar. Jag känner hettan och lukten av Indiska oceanen och frågar mig hur många av de 20 miljoner tanzanierna som har någon nytta av detta flygplatsbygge. Jag åker taxi in till staden och betalar för den 12 kilometer långa sträckan 52 DM, vilket är tre gånger så mycket som 1981. Rummet på ett inhemskt hotell är 150% dyrare. Vattnet når aldrig någonsin, vare sig morgon eller kväll, upp till tredje våningen. Det finns ingen ström och jag drar en lättnadens suck: åtminstone någonting som förblivit vid det gamla.

En promenad genom staden avslöjar en frapperande skillnad: Butikerna är fulla. Men till vilket pris! Inflationen ligger för livsmedel som matolja och maffett, socker och bananer på 500-600% och för baslivs-

färer som bevarar såväl vietnamesiska som sovjetiska höghetsanspråk men som samtidigt öppnar Vietnam och de av Vietnam ockuperade och i lydstatsförhållande hållna sydostasiatiska staterna Laos och Kampuchea för Förenta staternas ekonomiska och politiska intressen. Som gör Sydostasien säkert för såväl realsocialism som de transnationella alltså. En sådan kompromisslösning på det kampucheaniska folkets bekostnad i supermaktens inbördes spel är mer än tänkbar. Den vore också oss ett hot.

Det vi kan kräva av Sveriges regering är därför att den inte ger vika för supermaktens påtryckningar och inte faller för supermaktintriger utan i Förenta nationerna och andra diplomatiska förhandlingar håller fast vid de enkla och principiella krav som inte bara säkrar det kampucheaniska folkets rätt utan ligger i såväl det svenska som andra självständiga folks intresse: Ochupanterna måste lämna Kampuchea på det att Kampuchea folk i fria val — under Förenta nationernas kontroll, som den kampucheaniska koalitionsregeringen föreslagit — kan bestämma över sin framtid och i fred leva i ett oavhängigt, neutralt, alliansfritt och självständigt Kampuchea.

Jan Myrdal

Ledare

När detta skrivs går det tredje Indokinakriget snart in på det tionde året. För nio år sedan invaderade de vietnamesiska trupperna grannlandet Kampuchea för att ockupera det och förvandla det till lydstat. Men Vietnam har ännu inte segrat. Fortfarande pågår kriget.

Det finns mycket att diskutera både kring detta krig och dess förhistoria och kring möjligheterna för fred i Kampuchea. Men i alla diskussioner finns en huvudfråga som inte får skymmas:

Vietnams regering beordrade sina militärt överlägsna stridskrafter att genomföra en ockupation av ett litet grannland och dessa ockupationstrupper befinner sig fortfarande i Kampuchea. Detta är — som prins Sihanouk påpekat — det verkliga problemet.

Ockupanterna måste bort för att Kampuchea folk skall återfå nationell självbestämmanderätt. Vietnam och dess allierade — Sovjetunionen — söker på olika sätt, militära såväl som diplomatiska, förhindra detta.

Diplomatiskt söker de en lösning där Vietnams faktiska överhöghet accepteras och Sovjetunionens möjligheter att upprätta baser i Kampuchea bevaras. De kan — i en kompromiss — acceptera en ny gränsdragning mellan supermaktens intresses-

medel som majsmjöl och ris på 1000%. Samma situation på testugor och restauranger. Te och maträtter är i genomsnitt 400% dyrare. Bakverk och köttportioner har genomgående blivit mindre samtidigt som priserna stigit. Det är skandalöst!

Vad har hänt? Jag köper tidningar, talar med folk, träffar vänner och kan så småningom göra mig en bild av läget. 1984 har precis som i Västtyskland varit ett »vändpunkts år». Ujamaa-politiken har i tysthet lagts till handlingarna. Subventioneringen av baslivsmedel har upphört. Shillingen har devalverats tre gånger. På utbildningsområdet har skollavgifter åter införts från och med gymnasienivå. För sjukvården övernys motsvarande åtgärder. Många förbud och regleringar har avskaffats. Ingen frågar längre var köpmännen gör sina inköp och varifrån de tar sina pengar. De kan till på köpet erhalla valuta för blott 25% av köpsumman enligt officiell kurs. Ingen hindras längre att köpa sina livsmedel direkt hos bonden och själv svara för hemtransporten.

Gränsen till Kenya har åter öppnats och sedan februari är tågtrafiken åter i gång.

Flera Parastatals (halvstatliga monopolföretag) har upplösts och samtidigt har flera tusen arbetare avskedats. Privata initiativ och privata investeringar uppmuntras och gynnas återigen. Utländskt kapital välkomnas och har redan börjat skicka ut sina trevare.

Arbetslösheten ökar

Samtidigt har arbetslösheten ökat drastiskt liksom också tiggarnas antal. Fabrikerna arbetar antingen 30% av sin kapacitet eller inte alls. Orsakerna är de samma som för fyra år sedan: brist på reservdelar och råvaror, energi- och vattenavbrott, därav följande produktionsstopp och avtappning av utbildad arbetskraft, bristande transportmöjligheter.

Också cash-crop-produktionen har sjunkit enormt, även om den nu rest sig från 1982 års bottenläge. De grödor som det här gäller är Tanzanias största valutainkomstkällor såsom bomull, sisalhampa, cashewnötter, te och kaffe.

Förutom köpmännen drar också bönderna nytta av rådande situation. Den allmänna prisstegringen har inte ens gjort halt vid livsmedlen, d.v.s. det lönar sig åter för bönderna att producera för den inhemska marknaden, eftersom möjligheten nu hägrar att köpa sig något för pengarna. Många bönder, som under de gångna åren vägrat marknaden sin gunst och dragit sig tillbaka till självhushållning, träder nu försiktigt fram ur sin isolering. Det finns till och med en tendens bland människor, som inte har fast arbete, att åter flytta ut på landsbygden från de stora städerna. Orsaken är de oöverkomliga priserna.

Fastän Tanzanias förhandlingar med IMF för närvarande strandat, är det solklart att alla Nyereres åtgärder tillmötesgår IMF:s krav. I ett samtal med en nigeriansk journalist, som förde denna sak på tal, bestred dock Nyerere att det skulle förhålla sig så och hävdade i stället: »Vi vänder inte socialismen ryggen. Men naturligtvis stöter vi på många hinder när vi vill genomföra vår socialistiska politik och vi är ofta

tvungna att ta två steg tillbaka.»

Ujamaapolitik med våld

Nyerere var den förste afrikanske statsman som tog hjälp av »moderlandet» Storbritanniens armé mot den egna armén. Nyerere beviljade Zanzibars siste sultan asyl och utlämnade Okello, Zanzibars beriare, till Kenya. Nyerere har genomfört sin »socialistiska» Ujamaapolitik med våld. Nyerere har hårt och skoningslöst satt de oberoende fackföreningarna, kooperativen och folkets alla organisationer under effektiv parti- och statskontroll. Nyerere har med list och svek kvävt all opposition i dess linda. Nyerere har också gjort ytterligare något som jag dock måste skildra lite utförligare. 1981 startade han en antikorrupcionskampanj under stort propagandistiskt halvlå. Ingen kunde dock blunda för det faktum att bara små djur uppträdde på denna Nyereres cirkus. 1984 tappade uppenbart ministerpresident Sokoine tålamodet och lät sätta en, för sina bedrägerier ryktbar, minister bakom lås och bom. Hela landet höll andan: Nu var det allvar. Äntligen låg någon av de stora illa till. Det förargliga var bara att just denne minister var synnerligen god vän med Nyerere. Och Nyerere såg naturligtvis till att hans vän inom tre dagar åter blev försatt på fri fot.

Detta sätt att totalt desavouera Sokoine ledde till allvarlig osämja. Sokoine tillbringade en vecka i sin hemby, i fullständig avskildhet. När han skulle återvända till Dar-es-Salaam rammades hans bil, den tredje i konvojen, av ett mötande fordon och Sokoine själv skadades till döds. Den na mystiska händelse fick många att börja tala om mord. Men inte nog därmed. Den ende allmänne åklagare, som förklarat sig beredd att väcka åtal mot den aktuella ministern, fördes kort tid därefter till sjukhus för malaria och — avled. I Tanzania är det som om någon här hos oss skulle dö av hosta.

Ett år säkert. Nyerere personligen har genom åren hållit sin skyddande hand över alla de höga ämbetsmän och partibossar vars

besticklighet, nepotism och korruption sedan länge varit en visa.

Issa G. Shivji var en av de första som på ett teoretiskt underbyggt sätt angrep Nyereres tredje väg och som förutsåg dess misslyckande (*The Silent Class Struggle* och *Class Struggles in Tanzania*, Dar-es-Salaam 1973 resp. 1975; ingen av dessa böcker har tillåtits utkomma på kiswahili!). Enligt Shivjis mening ser händelseförloppet ut så här: Alltsedan sextiotalets början, då de flesta länder vann sitt oberoende, har nästan alla regimer, oavsett ideologi och övriga inbördes skillnader, slukat den av väst utskrivna medicin som heter »developmentalism» och som innebär ökning av cash-crop-produktionen och importersättningsindustrier. Innehållet i denna medicin påverkades inte alls av korrigerande faktorer som »exportorienterade industrier» och »självförsörjning». På sextiotalet fanns det en tillväxtpotential, emedan man då satte in mer land och mer arbete. Men det afrikanska jordbruket och dess produktivitet för-

bättrades ändå inte. Det enda som ökade var utsugningen av bönderna. På sjuttiotalet nådde denna politik sin gräns och det behövdes bara en kombination av stigande oljepriser, torka och en allmän tillbakagång i det kapitalistiska världssystemet för att den svåra kris som Afrika nu befinner sig i skulle utlösas.

Stigande oljepriser, torka etc. är för Shivji bara de yttre fenomenen av den kris »som har sina rötter och sitt ursprung i kolonialismens ekonomi, vilken vi ärvt, och den nykolonialistiska ekonomin, vilken byggdes upp av våra härskande i allians med imperialismen».

Shivji går ännu längre i sin kritik. »Developmentalismens» politik har, menar han, inte bara gjort ett hejdunderande fiasko. Samtidigt har också folken i tredje världen medvetet och systematiskt omyndiggörklarats. »Detta skedde i den ekonomiska utvecklingens namn och på dess altare. Ändå ägde, som krisen på sjuttiotalet avslöjade, över huvud taget inte någon verklig

ekonomisk utveckling rum under dessa båda decennier. Folkmassorna förlorade där till under denna tid sin *politiska frihet*. De fick således varken välstånd eller demokrati.

»De äter frihetens frukter«

I tanzanisk folkmun skildras denna process mycket träffande. På sextioalet kallades den nya privilegierade klassen Wabenzi (man avsåg därmed sådana som åkte Mercedes Benz). Folk pekade hänfullt finger åt dem och sade: 'Wanatafuna matunda ya uhuru.' (De äter frihetens frukter.) Nu pekar man inte längre finger åt den nya klassen men på krogarna muttras cyniskt: 'Matunda ya uhuru yameisha, sasa wanatafuna uhuru wenyewe.' (Nu, när frihetens frukter är borta, slukar de till och med själva friheten.)»

När jag samtalar med Shivji hävdar han att den »hjälploshetens psykologi», som förorsakat folkmassornas uteslutning från alla beslutsprocesser, nu håller på att omvandlas till en »ny militans», inte bara i Afrika utan i hela tredje världen. Folken kräver överallt att få organisera sig oberoende av staten. Och detta krav kan inte längre bringas till tystnad genom kooptering av folkets ledare, så som skedde i det förgångna. Kampen för demokrati kommer inte nödvändigtvis att anta hitillsvarande former, vilket Sydamerika visar. I Centralamerika har redan inträtt en upprorsfas, »medan vi i Afrika först har att genomgå den politiska masskampens stadieum».

I vilket fall som helst får man aldrig demokratin till skänks. Demokratin måste alltid erövrats genom kamp, ty »framsteg som vinnes genom folkets kamp är ett verkligt steg framåt, men om folket däremot är undertryckt och staten gör någonting för folket, då är det ett steg bakåt.»

När Tanzanias nya författning, efter omfattande debatt, försågs med en rättighetsförklaring var det, enligt Shivji, ett verkligt framsteg. Hans blygsamhet hindrar honom dock att tillstå att han — i egenskap

av dekan för den juridiska fakulteten vid universitetet i Dar-es-Salaam — spelade en kanske avgörande roll för införandet av denna »Bill of Rights». Kanske skäms han också över denna seger, som bara var en halv seger. Ty vad är det för ett värde med en rättighetsförklaring som bl.a. förbjuder att någon »godtyckligt häktas, döms, fängslas eller avrättas» om det samtidigt finns kvar en »Detention Act» från den brittiska kolonialtiden vilken gör det möjligt att utan skäligen misstanke an hålla vilken person som helst? »Men det är ändå viktigt», säger Shivji, »att diskussionen till slut kommit i gång. Nu måste vi bara se till att den inte återigen insomnar.»

Men hur i grunden likgiltiga är vi, som lever i den rika världen, ändå inte för hela den kamp på liv och död som pågår i den tredje världen. Vi läser och hör och ser att kvinnor och barn där får gå i timal för att samla bränsle till den dagliga måltiden, att skogar förintas och att vinden för bort den dyrbara myllan,

att fiskare och turister förstör de sista koralreven och att havet hämnas genom att slå sönder kusterna,

att amerikanska företag i Amazonas och västtyska företag i Västafrika skövlar hundratusentals hektar skog för att tillfredsställa vårt behov av mahogny,

att våra kemijättar fortsätter att producera alla de gifter, som hos oss är förbudna sedan länge, att de exporterar dessa till tredje världen och att andra monopol sedan återskänker oss dessa gifter tillsammans med den frukt som importeras,

att luftföretagen i tredje världen — orsakade av urmodiga bilar och av oss levererade fabriker utan reningsanläggningar — motsvarar en trafikintensitet och industrialiseringsgrad som inte på långt när är för handen,

att den påtvingade odlingen av socker, bananer, kaffe, te, bomull och andra lyxartiklar åt väst hindrar odlingen av nödvändiga livsmedel åt den inhemska befolkningen. . .

Och hur totalt likgiltigt är oss inte allt

Allmosor och en smula u-hjälp

Det sker ju så långt bort och när allt kommer omkring har vi också själva våra problem. Vi har hittills inte begripit — kanske vill vi inte heller begripa — att vi sitter på planet som är förbannat liten, att det stoft som i Afrika virvlar upp i luften påverkar vårt eget klimat, att vattenförråden är hotade i hela världen, att vi faktiskt sågar av den gren vi själva sitter på.

Vårt dåliga samvete lugnar vi med allmosor och en smula u-hjälp. Ett par procent av de miljarder som vi pressar fram ur den tredje världen kastar vi sedan tillbaka åt de arma satarna. De skall ju ändå inte behöva leva som hundar. Och hur ljuvligt är det inte om de slickar våra fingrar av tacksamhet.

Jag vet att en biståndsarbetare, efter två års arbete i tredje världen, kan köpa sig ett hus här hemma. För att nu inte tala om industrins profiler.

Men det finns också människor som är litig frågar vad man kan göra. Dem svarar

jag som jag alltid brukar svara i alla diskussioner. Verklig hjälp åt tredje världen vore:

- Inställande av u-hjälpen

- Undanröjande av nuvarande handelsvillkor och skapande av nya handelsvillkor (d.v.s. korrekta priser för tredje världens varor. En sådan åtgärd skulle ensam betyda mångdubbelt mer än hela den officiella och privata utvecklingshjälpen.)

- Stopp för varje direkt och indirekt inblandning (IMF!)

- Betalning av skadestånd
- Inrättande av en pool för tekniskt, vetenskapligt och kulturellt know-how som alla skulle ha fri tillgång till.

Detta innebär kamp, en kamp som vi måste föra här och inte i tredje världen.

Kanske låter det förmåtet och utopiskt. Men jag vet att vi inte kommer att räknas till den civiliserade världen så länge vi accepterar ett tillstånd där vi själva går under av överflöd medan mänsklighetens stora flertal går under av nöd.

»Nu vet jag att vi måste gå vidare, ständigt vidare
 ända till det invandas yttersta gräns,
 att vi måste förgöra slaveriets inskränkta strukturer,
 okunskap och isolering,
 för att motsvara dina krav. . .» (Breytenbach, *Jag är Afrika*) ●

Övers. Margareta Zetterström
 foto: författaren

Ordförklaringar

Ujamaa: en politik som 1967 presenterades av president Nyerere i den s.k. Arusha-deklarationen. Ujamaa har ofta översatts med »socialism», även av Nyerere själv, men knyter i själva verket an till det traditionella afrikanska samhället. Där, skriver Schlereth i sin bok *Null Uhr — wenn die Sonne aufgeht*. . . , sörjde man lika för alla, för gamla och unga, för svaga och sjuka. Där fanns ömsesidig hjälp och aktning för varje människas värdighet. Och där fanns också en rättvis fördelning av det som producerades. Detta var för Nyerere socialism. I Arusha-deklarationen uttalar han i klartext: Under socialismen finns ingen utsugning och inte heller några klasser. I ett sant socialistiskt land är alla människor arbetare och det finns ingen kapitalism eller feodalism. Tyngdpunkten i Nyereres Ujamaa-politik låg på jordbruk. Självförsörjning och lita- de till egen kraft uppmuntrades. Den vitt utspridda befolkningen skulle sam- las i byar, vilket sågs som en nödvändig förutsättning för framväxten av en in- frastruktur, kommunikationer, ett fungerande samhällsliv och näringsliv. Det var i de nya byarna Ujamaa skulle praktiseras. Byn skulle bli en allsidigt utvecklad jordbruks- och handelsenhet. För att stödja denna politik skulle alla

skolor, framför allt grundskolan, införa ett slags polyteknisk undervisning. Teori och praktik skulle bindas samman och båda skulle utgå från landsbygdens egna problem. Skolorna skulle få egen jord till sitt förfogande för att där bedri- va jordbruk från modern utgångspunkt. Skolorna skulle uppmannas att hålla fjä- derfä och kreatur eller att bilda små fö- retag.

Cash-crop: gröda till avsalu

IMF: International Monetary Fund, In- ternationala Valutafonden

Kisuhili: språk som idag talas av mer än 50 miljoner människor i elva afrikan- ska länder (Kenya, Uganda, Zambia, Kongo-Kinshasa, södra Somalia, delar av Ruanda, Burundi, norra Mocambique och Madagaskar, Seychel- lerna och Komorena); nationalspråk i Tanzania sedan självständigheten 1961

Detention Act: interneringslag; lag för preventiv häktning, alltså för att hindra någon från att begå brott

Terms of trade: handelsvillkor, förhål- landet mellan export- och importpris- dex

Naturkänsla och teknik- fientlig- het i den antika världen

av Örjan Wikander

□ När allt kommer omkring, var antikens naturromantik inte mer äkta än den moderna, skriver Örjan Wikander i denna artikel. Theokritos' och Vergilius var i grunden samma andas barn som våra egna herdediktare Creutz och Gyllenborg, vars diktning av Anna Maria Lenngren beskrevs som »så menlös, att den bräker». De litterära herdarnas civiliserade och idylliska natur stod i bjärt kontrast till den egentliga vildmarken, som sna- rast skrämde folk.

Knappast någon resenär från de nordliga delarna av Europa har väl besökt Medel- havsländerna utan att fascineras av deras natur — deras vilda berg, vidsträckt sandstränder, bördiga slätter och prunkan- de växtlighet. Men få har kunnat stanna där någon längre tid utan att förvånas — för att inte säga förnärmas — över den in- hemska befolkningens ofta påfallande kall- sinniga attityd till all denna skönhet. En italienare på landsbygden väljer snarare att kalla sin hemby vacker än den grönska som omger den. Vi nordbor, som i stället tittar ut över grönskan, uppträcker lätt att vi rå- kat ställa oss ovanför en inofficiell soptipp och blir ännu mer förnärmade. Typisk är

en historia som berättas av D.H. Lawrence från hans besök i Cerveteris etruskiska nek- ropoler:

»Pojkarna gick före över den obrukade marken där det växte mycket blommor, små lilafärgade verbenor, små förgätmig- gej och en mängd vild reseda som hade en svag, sötaktig doft. Jag frågade poj- karna vad de kallade den. De gav det vanliga yxskaftsvarret: 'Det är en blom- ma!'. På de tuviga slänterna ner mot ra- vinkanten växte asfodelos, vilt och tät, med blommor så höga att de nådde mig till axeln, skära och nästan krampaktigt slutna. Dessa asfodelosväxter är mycket

påfallande, ett karakteristiskt inslag i hela denna typ av kustlandskapet. Jag trodde att pojkarna säkert skulle ha ett namn på dem. Nej då! Färdigt gav de oss samma svar: 'E un fiore! Puzza!' — Det är en blomma. Den luktar illa!»

I själva verket är attityden nog inte så mycket att förvänas över. Den typ av idealiserande, snarast metafysiska, naturkänslor som vi nordbor så gärna hänger oss åt är knappast någonting medfött; de har snarare uppstått i kontrast mot ett allt mera urbaniserat liv. Den som själv lever och arbetar i naturen har i regel ett mera handfast och sansat förhållande till den.

Det är naturligtvis ingen slump att natursvärmeriets uppblossning i Västeuropa är att hänföra till 1700- och 1800-talen — en tid som också såg framväxten av fler och större städer, med en befolkning som kom att avskärmas allt mer från livet på landet. Ännu 1600-talets resenärer uppfattade Alperna, liksom de svenska fjällen, som enbart fulla. Naturromantikens genomsnitt hos den europeiska bourgeoisie kan vi lättast följa i målarkonsten. I princip kan vi här tala om två väsentligen olikartade riktningar. Den ena, idealiserande och i alla avseenden »romantisk», uppfattade naturen framför allt som skön och inbjudande (t.ex. Boucher och Watteau), medan den andra mera framhöll dess vilda (t.ex. Marcus Larsson) eller skrämmande (t.ex. David Caspar Friedrich) sidor.

När vi vänder oss till antiken, finner vi på det hela taget samma förhållanden. Naturkänslans uppblossning tycks också här ha stått i ett direkt samband med stadskulturens genombrott, och den låter sig naturligt uppdelas i två riktningar: den sköna och behagliga naturen å ena sidan, den skrämmande å den andra. Våra möjligheter att följa utvecklingen är i detta fall mera begränsade än vad de senaste århundradena beträffar, men källmaterialet förblir i grunden detsamma: litteratur och konst. Här, liksom i fråga om 1700-talet, är det alltså framför allt den urbaniserade överklassens

»Runt kring grottan stod frodig och grön den resliga skogen, vuxen av poppel och al och av vålluktsrika cypresser, och långvingade fåglar där byggt sina nästen i träden, ugglor och falcar det var och kråkor med tungor så långa, vilka på kusterna bo och finna sin näring på havet. Men på klippans vägg och skönt inramade grottan bredde en vinstock rankorna ut med prunkande klasar. Fyra källor i rad runno upp med skimrande vatten tätt vid varandra, men flöto så bort envar åt sin sida. Runt om var ängar med mjukaste gräs, av selin och violer blommande rikt.»

Här har vi uppenbart att göra med den sköna, inbjudande naturen, men också den vilda, om inte skräckinjagande så åtminstone ogästvänliga, finns representerad — som t.ex. i en skildring från cyklopernas ö (*Odysséen* IX 116-135):

»Utanför bukten där ligger en ö, blott liten i omkrets, icke just nära cyklopernas land, ej heller så fjärran; skogbevuxen den är, och vildmarksgetter i massa leva på den, ty en människas steg bortskrämmar dem aldrig; jägare ströva där aldrig omkring, som i skogarna utstå

allehanda besvär, där de klättra på klippornas branter. Varken det odlings finns på dess mark eller betande hjordar, oplojd den är och aldrig besädd, och året igenom ligger den människotom och föder blott bråkande getter. Ty hos cykloperna finner man ej rödbogade fartyg,

ej skeppsbyggare finner man där, som åt dem kunde timra goda och toftade skepp till att många uppdrag besörja, genom att fara dit människor bo, såsom eljest ju ofta människor segla på havet med skepp och besöka varandra.

Då hade ön varit vackert bebyggd och av människor odlad, ty den är långt ifrån karg, och den bure i tid vad den skulle.

Ängarna breda på stranden sig ut vid det skummiga havet, saftiga, mjuka av gräs, där rankorna gott skulle trivas;

jämn är dess mark för en plog, och hög skulle säden där bölja, färdig att meja i tid, ty bördig är grunden inunder.»

Texten är avslöjande och ger oss en viktig insikt i tidens synsätt. Den goda naturen är den av människan tämjda, med böljande sädesfält och frodiga vinrankor. Den verkliga, otämda naturen föreföll däremot endast skrämmande.

Men Odysséen är alltså ett undantag. Redan det andra epos som bevarats under Homeros' namn, *Illiaden*, saknar på det hela taget dess intresse för naturen, och detsamma gäller resten av den litteratur som bevarats från 600-, 500- och 400-talen f.Kr. Varken de lyriska skalderna eller de attiska tragediförfattarna utnyttjar de möjligheter till naturskildringar som deras ämnen naturligt erbjuder. Under 300-talet finner vi en del exempel, men först hellenismen, de sista tre århundradena f.Kr. innebar en verklig förändring i detta avseende.

Genom Alexander den stores erövringar i senare hälften av 300-talet hade förutsättningarna för den grekiska kulturen ändrats i grund. Grekiska bosättningar, grekiskt statsskick, språk, litteratur och konst spreds över ett väldigt område, ända bort till Indien i öster och Egypten i söder. Till sammans med de grekiska kolonier som se-

dan århundraden förefunnits i det västra Medelhavsområdet och bidragit till en hellenisering där skapade Alexanders rike, trots sitt snara sönderfall, förutsättningar för framväxten av en påfallande enhetlig värld kring hela Medelhavet och långt öster därom, i politiska och ekonomiska såväl som kulturella avseenden. Handeln tillväxte explosionsartat, och detsamma gjorde de många nya städer som uppstått eller medvetet skapats över området. Det är nu vår bild av antiken som en utpräglad stadskultur på allvar växer fram.

Men utvecklingen hade också en avvisigda. Liksom urbaniseringen i vår egen tid, skapade den antika en lång rad problem av ekonomiska, sociala och andra slag. Ett av de mindre, men därför ingalunda betydelselöst, avspeglas i den »gröna våg» som låter sig märkas i ett plötsligt ökande intresse för naturen. Sin tyngdpunkt hade utvecklingen bland poeter och konstnärer i Alexandria, Egyptens huvudstad — och detta är kanske inte en slump. Den grekiska befolkningen där var inte bara instängd i en av tidens största städer, med uppskattningsvis en halv miljon invånare. Runt omkring sig hade de därtill en landsbygd som hade föga eller intet gemensamt med den de kände från sina hemtrakter i Grekland, utan huvudsakligen bestod av sand. Nu uppstod drömmen om lyckolandet Arkadien inom den herdediktning, vars viktigaste företrädare är Theokritos. Typiskt är följande avsnitt ur hans sjunde »Idyll»:

»... Men jag och den vackra Amyntas nu gingo till Frisidamos' gård med Eukritos. Snart uppå djupa bäddar av doftande säv och av nyss avrepade vinnlövfingo vi maktigen sträcka oss ut, förmöjda i hågen. Över vårt huvud högt en lund av poppel och almar rördes av susande vind, och en källas heliga vatten flödade sorlande fram ur nymfernas

grotta vid sidan, medan i grenarnas skydd solstekt cickadorna sutto, ideligt pladdrande på, och lugnt lövgrodan på avstånd höjde sitt knorrande ljud i häckarnas trassliga törnsnår; lärkorna sjöngo och steglitsen sjöng och den kuttrande duvan; gyllene bien svärmede runt kring källornas vatten. Allting luktade sommar och skörd och mognande frukter.»

Den litterära herderomantiken har sin mot-svarighet inom bildkonsten. Vi finner den i en serie genrescener i relief med ursprung i den alexandrina konstskolan, men kanske främst i de koptor och efterbildningar av hellenistiskt väggmålari som bevarats framför allt i Pompeii. En grupp av dessa målningar skulle nära nog kunna ses som illustrationer till Theokritos' och övriga bukoliska diktares alster, med sina varierande framställningar av en herde med sina djur i ett vilt och skogsklätt bergslandskap. I bildens mitt finner vi dock alltid en viktig markering: en liten byggnad, kanske en lantlig helgedom, som tecken på människans civiliserande inverkan på den färfyllda naturen. Andra hellenistiska väggmålningar uppvisar mytologiska motiv, men också här ger sig den ändrade inställningen till känna genom att scenerna satts in i en verklig miljö, inte som tidigare med något enstaka träd som symbol för den omgivande naturen. I vissa fall är konstnärrens intresse för naturscenerierna så utpräglat att de agerande människorna tenderar att förvandlas till rena staffagefigurer. Så är exempelvis fallet med den berömda serie illustrationer till Odysseén som påträffades på Exquiline i Rom i förra hälften av 1800-talet. Här, men först här, får Odysseéns naturskildringar en verklig motsvarighet i bild.

I den romerska världen fick hellenismens konst och litteratur sin fortsättning. Liksom det hellenistiska måleriet är bekant för

oss huvudsakligen genom sina romerska efterbildningar, är det framför allt de augusteiska skalderna under decennierna närmast före Kristi födelse som till oss förmedlat naturromantikens litterära nedslag. Horatius ger här en rad exempel, andra står att finna hos Ovidius och Propertius, men den mest omedelbara fortsättningen av traditionen från Theokritos finner vi i Vergilius' herdedikter (*Bucolica* I 51-58):

»Lycklige gamle! Här bland vattendrag som du känner söker du skugga och svalka vid randen av heliga källor. Här på den ena sidan står häcken som gräns till din grannes ägor, och bina från Hybla, som samlas till blomman i videt, lockar dig ofta till slummer med sövande surring i häcken. Uppe på klippan där står trädgårdsarbetarn och sjunger. Ändå upphör ej dina kära ringduvor kuttra, ej heller turturduvan från grenarna högt upp i almen.»

Men också den andra sidan av antikens naturupplevelse, den mörka och skrämmande, finns representerad — framför allt i Vergilius' *Aeneid*, som t.ex. i beskrivningen av Aeneas' och hans följeslagares ankomst till Libyens kust (*Aeneis* I 159-165):

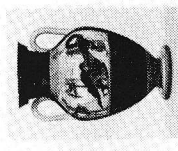
»Djupt i en bortglömd vik, en ö som sträcker mot havet vidgade sidor bildar en hamn, där den svallande vägen brytes och delar sin flod åt tvenne krökande inlopp. Burna på ryggar av berg två klippor till höger och vänster hota med spetsarna skyn. I dessas trygga betäckning vattnen behålla sitt lugn. Högt upp från skakade skogar sänktes en skräckfull natt av rörliga skuggor till djupet.»

Det är intressant att konstatera vad som i poesien karakteriserar den goda och inbjudande naturen, från de fåtaliga exemplen i äldre tid ända in i romersk kejsartid. Bortsett från den uppenbara förkärleken för den odlade, av människan tämjda, naturen är det framför allt tre element som ständigt återkommer: rinnande vatten (källor och bäckar), skugga (lundar och grottor) samt ängar beväxna med friskt gräs — ett urval som knappast förvånar den som själv tillbragt en tid i Medelhavsländerna under högsommarens torka och brännande sol. Även om det inte så ofta kommer klart till uttryck, utgjorde »den flammade hundstjärnans obarmhärtiga tid» (Horatius, *Carmina* III 13,9) en väl så viktig del av naturens ogästvänlighet som det hotfulla mörkret i Vergilius-citatet ovan.

Den gamla principen, som vi mött redan i Odysseén, att naturen är som bäst då den tämjts och omformats av människan, blir också den föremål för en viss omvärdering under hellenistisk och romersk tid. Aristoteles' tanke att det skulle föreligga en motsättning mellan tekniken å ena sidan och naturen å den andra var knappast aktuell i äldre tider, då människans ingrepp i naturen förblev av ytterst begränsad omfattning. Enstaka exempel känner vi dock till. På 540-talet f.Kr. fick invånarna i staden Knidos i sydvästra Mindre Asien idén att gräva en kanal genom det långa men mycket smala näs där deras stad var belägen, för att därmed skydda sig mot ett väntat angrepp från perserna. Men då de skickade sändebud till oraklet i Delfi för att be om råd i saken, fick de uppmaningen att avstå från sitt företag: »Zeus hade gjort er halvtill en ö, om han så hade önskat» (Herodotos I 174). Som exempel på religiös determinism har historien goda paralleller under de senaste århundradena; för sig egen tid är den i det närmaste unik.

Läget förändrades emellertid drastiskt fr.o.m. 300-talet f.Kr. Den intensiva urbaniseringsprocessen, tillsammans med tekniska framsteg, drev fram ingrepp i miljön av ett slag och en omfattning som

saknade tidigare motsycken. Vågar, broar, vattenledningar, dammar, hamnar och inte minst stora villaanläggningar också utanför städerna omformade naturen på ett sätt som lämnat outplånliga spår. Om hur samtiden ställde sig till detta, vet vi mycket lite. Av allt att döma har man på det hela taget hälsat teknikens framsteg med entusiasm, men det finns också kritiska kommentarer — framför allt kanske hos poeten Horatius, som var verksam just under Augustus'

regering, då staden Roms expansion nådde sin kulmen och rika romare lät bygga allt större och praktfullare villor i dess omgivningar.

I ett av sina oden behandlar Horatius problemet på ett allmänt, principiellt plan genom att göra sig till till för en grundin- ställning snarlik det delfiska oraklets: varje större ingrepp i naturen är också ett an- grepp mot gudomlig ordning. Hans ut- gångspunkt är den gamla grekiska myten om Prometheus, Iapetos' son, som stal el- den från Zeus och gav den till människorna — i viss mån en parallell till sagan om fruk- ten från kunskapens träd, som också den i trots mot gudomlig vilja gjorde slut på människans paradiska oskuld genom att införa kunskapen, och därmed ytterst tek- niken, i hennes värld (Horatius, *Carmina* I 3, 21-40) :

»Fräck och glupsk på att pröva allt rusar människornas släkt fram längs förbjudna stråk.

Fräck stal Iapets ättling eld från beskyddarnas hård — och det var början blott!

Efter elden har strid en ström ryckts från himlen av ting, ämnade ej för oss.

Farstot, febrar och ond bråd död går i tilltagens spår; dödens nödvän- dighet,

dröjsam förr, rycker brådsnabbt an.

Ack, vad båtar oss då om vi ha provat på

vingflykt, främmande för vår kropp, om vårt Hercules-verk sprängt själva Acheron!

Intet finns, för oss kryp, för brant.

Himlarymden vi snart stormar i dår- skaps mod —

Jupiter lägga ned viggen för en mi- nut.»

För en tid som vår egen, med ABC- stridsmedel, rymdväpans och andra fälor som ständigt överhängande hot, förefaller bilden pinsamt aktuell. Men när Horatius på andra ställen konkretiserar sina under- gångsvisioner, är det betydligt mera var- dagliga problem han ventilerar — det är snarare en miljöväns klagan över »civilisa- tionens» senaste framsteg (*Carmina* II 15,1-8):

»Snart är ett plogland åker en sällsynt- het

för mur och slottsprakt. Bred som Luc- rinska sjön

blir ägarns karpdam, och hans vin- gård

byts i platan och sterila parkträd.

Viol och myrten breder sig överallt, till näsan vällykt strömmar från alla håll.

Där förr olivträd bragte näring, står nu lager och marmorbyster.»

Framför allt vänder sig Horatius mot den intensiva byggnadsverksamheten, varige- nom den romerska överklassen fyllde upp stadens omgivningar med sina skrytsamma villaanläggningar och inte ens tvekat att »driva tillbaka stränderna av det hav som brusar mot Baiae» (*Carmina* II 18,20). Tydligast sammanfattar han sin inställning i följande dikt (*Carmina* III 1,33-48):

»Men var finns blid förnöjsamhet? Fi- sken trängs

i havet hop för piler, som jämt förlängs med klippblocksfundament, som dit- förs

husen till grund, efter byggets herre är led vid lantluft. Men samma bro, som han gick dit, den bron fann Hot och Bedrö- velse.

Bak ryttarn hukar svart Bekymmer, klänger i tredäckarskeppets vanter. Om nu en kvaldränkt varken av frygisk sten,

ej heller purpurns bruk, fastän stjärne- skönt, blir kvalet kvitt, och ej ens hjälps av ädlaste vin eller persisk balsam

Vad båtar då mig, skald i sabinisk dal, en skrytsam förhall, eller att rama in

mitt enkla gårdsrum med arkader enligt det dumma och nya modet?»

Detta »dumma, nya mode» finner vi av- speglat inte bara i Horatius' diktning, utan lika mycket i det samtida måleriet. En rad scener har bevarats, framför allt i Pompeii, med framställningar av tidens lantvillor med deras omfattande portiker som sprider sig från centralbyggnaden långt ut i den omgivande naturen. En träffande beskriv- ning av genren finner vi hos Plinius d.ä. (*Naturalis Historia* XXXV 116-117):

»Man får heller inte glömma Spurius Ludius, som på den förgudade Augus- tus' tid först introducerade ett högst till- talande sätt att måla vägar — med lantvillor, portiker och trädgårdsland- skap, lundar, skogar, kullar, fiskdam-

mar, kanaler, floder, stränder och vad helst man kunde önska, tillsammans med bilder av folk som vandrar eller seglar, och till lands kommer till lantvil- lor ridande på åsnor eller åkande i vag- nar, vidare fiskare, fågelfångare eller jä- gare, eller t o m folk som skördar vinet.»

Den roll villabyggena kommit att spela i lit- teratur och konst står dock knappast i pro- portion till deras verkliga betydelse. Deras lokalisering till lättillgängliga jordbruks- bygder, kustområden och inte minst till Roms närmaste omgivning är här förkla- ring nog. De mest påtagliga ingreppen i na- turen torde i verkligheten snarare ha orsa- kats av vatteninstallationer, men dessa gjordes normalt i mera avlägsna trakter, där de inte var lika omedelbart uppenbara för den stadromerska överklassen. Våldiga dammanläggningar, »dalspårar», skapade konstgjorda sjöar som utgjorde viktiga vat- tenreservoarer för storslädernas akveduk- ter men som samtidigt lade omfattande landområden under vatten. Framför allt finner vi sådana i de sydvästasiatiska pro- vinserna, men de fanns också på närmare håll, såsom exempelvis Neros stora damm i Suviaco, endast 50 km öster om Rom.

Mindre, men i gengäld desto fler, var dammarna som konstruerades för att för- sörja de många vattenkvarnar som under kejsartiden växte upp över hela imperiet. Det har gjorts gällande att vattenkraften skulle ha spelat en högst obetydlig roll un- der antiken, och en bidragande orsak skall ha varit animismen — uppfattningen att naturen i sin helhet var besjälad och att var- je försök att tämja naturkrafterna följaktli- gen innebar ett brott mot gudomlig ordning. Vi skulle med andra ord ha att gö- ra med en teknikfientlighet i nära anslut- ning till de principer som låg bakom det delfiska oraklets svar till befolkningen i Knidos. Resonemanget kan låta bestickan- de, men det lider av allvarliga logiska bris- ter. Tron på den besjälade naturen har varit vitt spridd i långt senare tider utan att in-

Berättelse om Z

av Per-Olov Käll

verka menligt på vattenkraftens utnyttjande, och inte heller i antiken har vi några övertygande skäl att tro att den skulle ha haft sådana konsekvenser. Trädnymfarna, dryaderna, hindrade inte antikens människor från att använda trä till att bygga och elda; bergnymfarna, oreaderna, hindrade dem inte från att hugga sten eller gräva gruvor. Varför skulle då vattennymfarna, nadjaderna, ha inverkat menligt på deras önskan att konstruera en vattenmølla? Vi har tvärtom belegg för en diametralt motsatt uppfattning i ett epigram författat av den grekiske skalden Antipater från Thessalonika under Augustus' regering, just när den vattendrivna kvarnen först började bli känd (*Anthologia Palatina* IX 418):

»Vila er malande hand, kvarnpigor; sov gärna länge,
även om tuppens galande kungör att morgonen gryr.
Demeter har åt nymfarna anbefallt händernas mödor;
dessa hoppande högst uppe på kvarnhjulet drar
hjulaxeln runt, vilken med de krökta strålarna vrider
tunga, holkade kvarnstenarna från Nisyros.
Sedan vi lever på nytt som i gamla tider, om blott vi
utan möda oss lär njuta av Demeters verk.»

När allt kommer omkring, var antikens naturromantik inte mer äkta än den moderna. Theokritos' och Vergilius var i grunden samma andas barn som våra egna herdediktare Creutz och Gyllenborg, vars diktning

av Anna Maria Lenngren beskrevs som »så menlös, att den bräker». De litterära herdarnas civiliserade och idylliska natur stod i bjärt kontrast till den egentliga vildmarken, som snarast skrämde folk. Framför den verkliga naturen föredrog man en konstfullt anlagd trädgård; framför ett naturligt källflöde en fontän eller ett nymfeum; och framför en naturlig grotta föredrog man en artificiellt tillrättalagd. Typisk i sammanhanget är den berömda grottan i Sperlonga, ett tiotal mil sydost om Rom, som arkitektoniskt omvandlades under kejsar Tiberius (14-37 e.Kr.) för att inge besökaren ett slags skräckblandad förtjusning. Här avhölls stora fester kring en konstgjord bassäng, i vars mitt deltagarna kunde beundra ett par stora skulpturgrupper framställande naturmonstret Skyllas angrepp på Odysseus' fartyg samt själva personifikationen av ociviliserad råhet, cyklopen Polyphemos. Liksom den naturliga grottan omvandlats för att bättre passa en mondän publik, fick cyklopen som en symbol för vildheten ersätta det verkligen vilda, som man till varje pris ville undvika — naturen själv. ●

Denna artikel är en obetydligt förändrad version av ett föredrag hållet vid ett seminarium om ämnet »Människan och naturen», som anordnades av Föreningen för populärlärvetenskap i Uppsala, den 26 april 1986. Citatet av D.H. Lawrence är hämtat ur hans *Resa i etruskernas land* (Stockholm 1954), sid 19-20, och översatt av G Mellvig-Ahlström. Av de antika texterna är Odysseus, liksom Theokritos, översatt av Erland Lagerlöf, Vergilius' *Bucolica* av G.H. Karlsson, *Aeneiden* av G.J. Adlerbeth, och Horatius' *Oden (Carmina)* av Ebbe Linde.

»The man that drives the engine. Why, the smoke alone is worth a thousand pounds a puff!»
Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*

När professor Z vaknade denna morgon — det var förresten mitt i november, en mörk och trist årstid — upptäckte han att klockan redan var långt liden. För att säga det rent ut: alltför långt! Det gamla vägguret (med mässingspendel och högst upp en örn av koppar med vingar utfälda som till flykt; i högst apart sammanställning men professor Z gillade det aparta) visade kvart över nio. I insikt om betydelsen av detta klockslag utbrast han högt:

— Å nu var jag på vippen att försöka mig igen!

Han talade inte sällan högt för sig själv. Det gjorde inget, för det fanns ingen som kunde höra honom. Han bodde ensam i villan i Täby och hade så gjort ända sen hans hustru lämnat honom. Övergett honom för en docent i botanik. Det var en tråkig historia det där och han kunde fortfarande få tårar i ögonen, när han kom att tänka på den, trots att det nu var fyra år sedan. Men känslor, inte minst sådana som hade med svartsjuka att göra var seglivade. En botanist! om det åtminstone varit en kemist. Självt var Z nämligen kemist. Hans profes-

sur gällde oorganisk kemi. Det var en fin titel, som ännu inte förlorat sin prestige, låt vara att lönen numera inte var mycket att hurra för. Det var med nöd och näppe det gick att hålla villa, bil och litet sommartorp på den för en ensamstående professor. Segelbåten hade han förresten varit tvungen att sälja. Nå, det gjorde kanske inte så mycket. De sista åren hade han förlorat apiten på segling. Visste inte vad det berodde på. Kanske ett ålderstecken? Eller så var det så att han aldrig varit någon riktigt inbiten seglare. Att han seglat mest av sociala skäl, i synnerhet när han som ung docent ansträngt sig att hålla sig med sådana hobbies som föll den dåvarande professorn och institutionsförståndaren i smaken. Och det råkade vara segling. Men, som sagt, det blev inte många ören över numera sedan pensionspremier och husamorteringar var betalda. Att en av hans äldre kolleger, den store Berzelius, periodvis arbetet utan lön var heller inte mycket tröst. Man fick ligga i om man skulle få sin stångkorv med stuvad potatis. Eller ugnstekta falukorv med senap och purjolök och ett drickbart franskt champagnevin till. Det var inte tal om annat.

Om man fick tro Bibeln, så hade människan en gång skapats till en avbild av Herren. Enligt all logik hade då även profes-

sor Z skapats till Guds avbild. Det hade nu Z själv svårt att tro på. Nog för att han som flertalet andra i sin ungdom begått Hans Heliga Natvard och därvid mottagit såväl konfirmationskostym som klocka. Men han kunde inte påminna sig att någonsin trott på denna invigelseakt i de inre och hinsides liggande mysterierna. Han hade alltid uppfattat det som ett skådespel i vilket man deltog för att släkten skulle få tillfälle att träffas under högtidliga och sentimentala former. Och för någon skulle få tillfälle och säga att det i alla fall fanns högre värden i livet än den dagliga kommersen. I vilken man dock var nödd och tvungen att delta för sin ukomsts skull. Det var strängt taget så enkelt att varje någorlunda begåvat barn kunde se det. Men när barnet pekade med sitt lilla finger och utropade:

— Men titta mamma! Kejsaren är na-

ken!
Då log de vuxna och klappade det på huvudet:

— Du pratar så mycket, sa de.

— Pojken har en livlig fantasi.

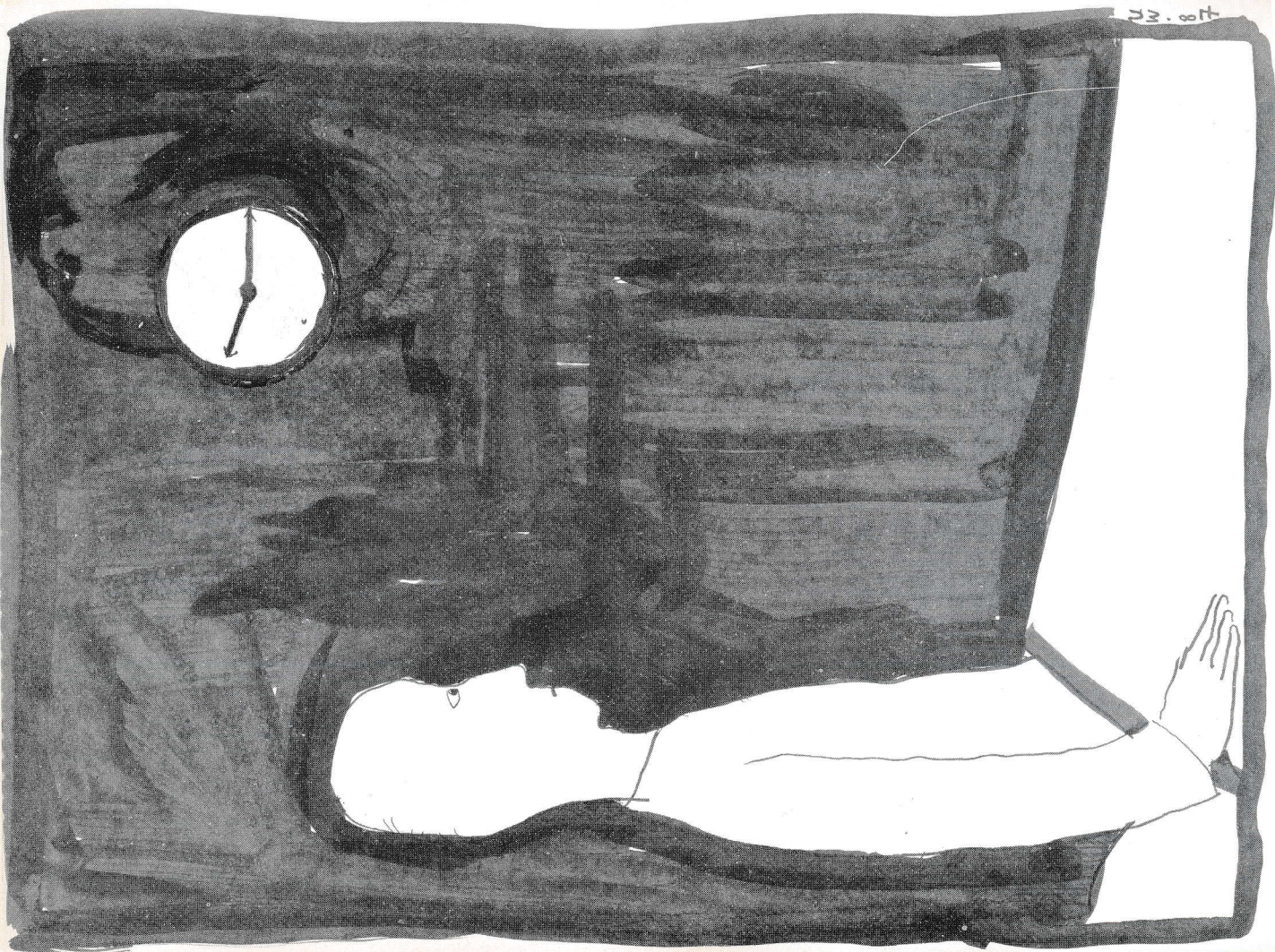
Långt verkligare var då den ångest man kunde uppleva, när man fann sig vara sent ute. När man plötsligt insåg att man inte skulle hinna i tid till ett sammanträde. När man för sitt inre såg dussintals personer sitta uppradade på små stolar och vänta. Förvånade och efter hand alltmer irriterade över att huvudpersonen inte behagat anlånda. Under det att vaktmästaren var femte minut stack in huvudet mellan de prydligt fanerade dörrarna och sa:

— Ja, det var ju sagt att han skulle komma.

En sådan ångest upplevde professor Z för tillfället. Klockan på väggen visade obönhörligen kvart över nio. Snart tjuugo över föresten. Och som så ofta i sådana situationer kom han att tänka på marsharen i Alice i Underlandet. Det var en bra saga. Professor Z hade brukat läsa den för sin systerdotter, när hon var liten. Han hade tyckt att den handlade om honom själv. Han tyckte sig vara en sån där skärögd vit kanin med väst och en klocka ständigt tic-

kande i västfickan. Det var så mycket en modern professor hade att beställa. Han var ständigt jagad av ouppfyllda uppdrag, otaliga konferenser och pockande utredningar. Och jagad inte blott av det skälet att allt detta tog en myckenhet tid i anspråk. Strängt taget en förfärlig massa tid. Tid som han säkert skulle ha kunnat använda på ett bättre sätt. Till exempel på sin forskning. Nej, han var jagad också på det sättet att han vid åtskilliga av dessa tillställningar förväntades hålla angenäma och spirituella anföranden. Och det var en sak, som han definitivt inte tyckte om. Z var av naturen närmast fämäld, ja rent av lite försagd. Så långt han kunde minnas hade han haft en benägenhet att drabbas av tungthäfta var gång omgivningen förväntade sig att han skulle säga något elakt eller dräpande. Eller i varje fall komma med en rolig kommentar. I sådana ögonblick läste det sig för honom. Han tystnade och slöt sig inom sig själv. Alla roliga historier han läst i tidningen eller hört berättas i fikarummet var som bortblåsta. Varför var det så svårt att minnas roliga historier? Var det uttryck för en lättinnig karaktär, om man var bra på att komma ihåg sådana? en brist på allvar? Professor Z visste inte.

Han satte sig upp i sängen och han kände nu att han fortfarande var mycket trött. Ett sammanträde från igår malde alltjämt i bakhuvudet. Hade han inte just drömt att han gjort ett kraftfullt inlägg? Ord som fått stämningen att vända. Vad hade han sagt? Han mindes inte. Såna här novembermorgnar kunde man drabbas av leda vid livet. Allt kunde tyckas gå igen. Och ända in i drömmen följdes man av pockande uppdrag. Så sträckte han ut handen efter den röda almanacka, som han hade liggande på nattduksbordet. Det var Kemistsamfundets egen almanacka och hade dess emblem på omslaget. Som mångårig styrelseledamot av samfundet fick han den gratis tillsänd varje år. Det var en utmärkt almanacka, som innehöll periodiska systemet och en grundämnestabell med uppgifter om de olika ämnenas atommassor, smältpunkter och

densiteter. Där kunde man också hitta grekiska alfabetet och en hel del annat, som en kemist kunde ha nytta av.

— Varför hette det nattduksbord? Tänkte professor Z. Ett besynnerligt ord. Man borde slå upp det någon gång.

Det fanns många besynnerliga ord i språket. Professor Z fascinerades av sitt modersmål. Ibland när han var på det humöret kunde han fråga sina studenter:

— Vad heter bastu i pluralis?

Det var det nästan aldrig någon som hade tänkt på.

— Det heter bastur, upplyste han då. Och för att riktigt markera plural-r:et lät han tungar smattra som en kulspruta mot framtänderna.

— Ordet kommer av badstuga. Genitivformen badstugu.

Han erfor alltid en stark tillfredsställelse, när han på detta sätt kunde berika sina eljest rätt torra föreläsningar i fysikalisk kemi med inslag från humaniorans värld. Ty trots att hans professor nu gick på tjugonde året, hade han inte velat släppa kontakten med den klassiska bildningen. Det var hans mening att en naturvetenskaplig lärare inte fick försumma att bibringa lärjungarna träning i handhavandet av modersmålet. Med åren hade denna uppgift som en följd av det myckna reformerandet på skolområdet för honom kommit att framstå som alltmer väsentlig. Till sina docenter brukade han allvarligt framhålla:

— Vad spelar det för roll om vi lär våra studenter en massa om molekyler, om de inte kan stava till själva ordet? Häromdagen såg jag en ryslig variant. Må vara att somliga envisas med att skriva computer istället för dator. Dator är med förlov sagt inget vackert ord. Men när man finner ordet molecules i en text, som skall föreställa vara skriven på svenska, då måste man reagera.

Till sin glädje hade han kunnat konstatera att denna hans inställning delades av de övriga lärarna på institutionen. Det var inte mindre glädjande, möjligen endast en smula problematiskt, att samma inställning

hystes av de doktorander och assistenter, vilka själva saknade naturlig fallenhet för rättstavning.

Vad nu detta problem angick — alltså det med universitetspersonalens bristande förmåga att handskas med svenska språket — så hade man kommit på en lika enkel som genial lösning. Handskrivna koncept vilka renskrevs av erfarna sekreterare. Dessa sekreterare, ytterst pliktrogna kvinnor mellan femtio och sextio, inte sällan ansedda som institutionens mest vitala del och under alla förhållanden dess administrativa hjärna — dessa sekreterare kunde ibland utbyta en eller annan kommentar beträffande somliga yngre lärares handskrivna manus, ibland upplyste de också vederbörande i all vänlighet om felen.

— Hör här, kunde de säga. Så här står det:

Käre Archiblad!

Trots att förkylningstiden är över oss som en mara (Gun-Britt och flickorna, även den yngsta, ligger till sängs på andra veckan i »flunsan«!) så mottog vi Ditt brev med 100%-ig entusiasm och det har vandrat praktiskt taget ur hand i hand den senaste veckan och vi ser alla med spänning fram mot Din kommande artikel i News of Science. Ja, självaste Z, som tidigare inte ägnat detta område stor uppmärksamhet, har sagt att han ser fram mot publiceringen. Och det är ju så att säga ett gott omen. Gubben blev tåmjefäen överraskad. Amen på Dig! (Högkyrkligt!)

Din vän till nästa befordringsstrid
Sverker

— Ja?

— Är inte första meningen väl lång? Borde det inte vara punkt efter »entusiasm«. . . . mottog vi Ditt brev med stor entusiasm». Punkt. »Det har vandrat praktiskt taget ur hand i hand den senaste veckan». Punkt. Låter inte det bättre?

— Ja inte vet jag.
— Jag tror nog det i alla fall.
— Jaha.
— Nu skriver jag ut det på engelska.
— Tack.

Professor Z betraktade sina nakna fötter, som stack fram under täcket. De var vita och bleka som på ett lik. Han bläddrade i almanackan. Det var torsdag. Dagens namn var Napoleon. Han funderade över hur många år han hade kvar till pensioneringen. Inte så många faktiskt. Docenterna intrigerade redan för att få efterträda ho-

nom. De förtalade i dunkla ordalag varandra. Under de polerade sammanträdesborden blänkta knivarna. Det ömsesidiga hatet låg som åska i luften.

— Tja, tänkte han, pensionera sig på Sankt Helena vore kanske inte så dumt. Precis som den riktige Napoleon. Låt vara att det i hans fall skedde mindre frivilligt. Därpå tänkte han:
— En ö av vulkaniskt ursprung med gynnsamt klimat. Och om somrarna kunde jag ändå fara till torpet i Småland. ●

Lantarbetarprästen

av Margareta Zetterström

□ Margareta Zetterström skriver om lantarbetarprästen Henrik Fredrik Spak, författaren till pionjärverket *Lantarbetarefrågan*. Spak är viktig att minnas inte bara för sina fackliga och politiska insatser, menar hon. Hans förening av socialism och kristen tro gör honom också intressant att studera i dag.

I.

I Fredriks Ströms krönika om de stora folkrörelserna, romansviten *Rebellerna*, finns i myllret av vänstersocialdemokrater och stormklockeaktivister en figur vid namn Spak. Första gången han framträder presenteras han som »statskyrkoprästen, schartauanen och högermannen, som nyligen övergått till socialdemokratim». Han är lång, mager, trosviss, en tändande vältalare som hyser en bergfast övertygelse om kapitalismens snara fall, en socialistisk predikant som profetiskt siar om de nya himlar och den nya jord som snart skall födas:

»Han hade från att ha varit en ung extatisk schartauan i en välmående storbondesocken, där han predikat andens kamp mot köttet, blivit en känslolist, sedan han kommit till ett nytt pastorat och där sett det namnlösa elände, varunder lantarbetarna suckade. Han hade från predikstolen börjat predika

Pastor Spak utvecklas under krönikans gång från svärmisk känslolist till medveten marxist och oförsonlig klasskämpe. När den ryska revolutionen utbryter jublar han som ingen annan. Desto mer tragiskt är det slut Fredrik Ström ger den röde prästen i romansvitens sista del. Året är då 1924, Spaken allt mer dystert och tvivlande inför skeendena i världen (Mussolinis seger i Italien) och på hemmaplan (den efterpartisprängningen begynnande reträtten till fadershuset). »Vet ni jag begriper inte det här», säger Spak till kamraterna, »har då allt varit förgäves?». När han så mottar sorgebudet om Lenins död tappar han alldeles fötästet, smyger gråtande ut ur staden:

»Ack, nu måste revolutionen gå under, hoppet på socialismen dö. Allt blev honom så svart som den vinterkväll han vandrade i utan att få lugn. Livet blev honom som en värdeless gammal rock att kasta bort.

Han orkade inte kämpa mer.»

II.

Jag blev, när jag första gången läste *Rebellerna*, starkt gripen av prästen Spaks sorgliga öde. Men han var trots allt bara en bland många aktörer i Ströms stora krönikepos och jag var då mest intresserad av de mer namnkunniga stormfågarna: Zeth Höglund, Fabian Månsson, Kata Dalström och Fredrik Ström själv. Jag betraktade länge Spaken närmast som en litterär gestalt, tänkte inte på att han faktiskt existerat i sinnevärlden, en levande människa som dock måste ha varit av en osedvanlig lyskraft då han lämnat sådana outplånliga avtryck i litteraturen (Ivar Lo-Johanssons novell *Lantarbetarprästen* är också skriven med Spak som förebild och också där är prästen en rebell, en upprorsman som gör de fattiga lantarbetarnas sak till sin men slutar i armod och olycka).

När jag nu, tio år senare, läser om *Rebellerna* på nytt vaknar min nyfikenhet på den

verkliga människan bakom romanfiktiven. Alltså: vem var han, denne röde präst, statskyrkomannen som blev socialist och kommunist?

III.

Henrik Fredrik Spak föddes i Stockholm år 1876. I boken *Mitt liv och kyrkan* skildrar han sin barndom i ljusa färger. Familjen var högborgerlig (en gammal konservativ präst- och ämbetsmannasläkt), välbärgad och befrädd från alla materiella bekymmer. Föräldrarna var religiösa och kyrksamma och gossen Henrik Fredrik insöp från späddaste barnår kristendomen som en naturlig självklarhet. Han lärde sig tidigt ålska de kyrkliga ceremonierna, påverkades starkt av sin konfirmationspräst, gick under hela gymnasietiden i »ett permanent religiöst rus», vördade statskyrkan, hatade frikyrkorna och upptog okritiskt omgivningens överklassideologi. Redan i barndomen visste han att han ville bli präst.

Under studietiden i Uppsala under nitio-talet fortsatte Spaks liv i social och religiös avskildhet. Han var i det närmaste bokstavstroende, blundade instinktivt för alla kyrkans och prästerskapets ofördelaktiga sidor, visste ingenting om samhället utanför den teologiska fakulteten, läste bara ultrahögerns tidningar, kände inte underklassens livsvillkor, hade ingen som helst kontakt med verkligheten.

När sedan Spak, efter prästvigningen år 1898, kom ut på sin första tjänstgöring (1898-1900 i Visby, 1900-1902 i Gävle) började han upptäcka att verkligheten inte riktigt motsvarade hans drömda idealbild. Han fann den kyrkliga atmosfären grönköpingsmässig och bigott, prästerna inbegripna i ändlösa interna tvister och intriger. Han förskräcktes över »dessa ljusskygga hårdar för skvaller, snuskgigt rotande i nås-tans och grannens privatliv, som kallas sy-föreningar». Som stadspräst i de fattigaste proletärkvarteren fick han också inblick i hur folket levde. Hans begynnande sociala uppvaknande åtföljdes av ett religiöst. Han

Pastor H.F. Spak

tog nu avstånd från helvetesläran och dogmatiken, uppräddes allmer över kyrkans likgiltighet inför de samhälleliga orättvisorerna. Sitt definitiva uppvaknande daterar Spak själv till hösten 1902, då han till följd av ett straffmissiv utbytte stadens predikstol mot landsbygdens:

»Urkastad i ett av vårt lands mest eländiga lantarbetarströkt, vaknade jag långsamt och säkert upp till insikt av den sociala frågans egenart och krav på den enskilde medborgaren.»

Spak konfronterades som landspräst med

en nöd och en misär han aldrig i sin barn- och ungdom trott var möjlig. Till skillnad från prästerskapet i gemen vilket bara frekventerade de rika godsägarnas hem började Spak — mot godsägarnas uttalade vilja — besöka lantarbetarhemmen. Så här beskriver han ett sådant besök i sin nya församling:

»Det var strax före jul, smällkallt, snöfall. Drivorna lågo höga på den ungefär en fjärdingsväg långa vägen vi hade att gå. Framkommen till ort och ställe fann jag i skogsbrynet en fallfärdig, ruskig koja avsådes från närmaste grannar.

Där bodde fem moderlösa barn utan tillsyn. Fadern, som hade arbete flera mil bort, brukade komma hem en söndag var annan eller tredje vecka. Sedan moderns död tre år förut hade äldsta flickan, nu nyss tretton år fyllda, varit husmoder. Hon kom ut emot oss på den snöhöljda trappan barfota, iklädd endast en kort underkjol och en blus, genom vars hål nakna kroppen sken igenom. Ingen av barnen hade en sko och knappast ett klädesplagg utom den gossen, som varit i skolan. Jag frågade flickan, hur hon tagit sig fram den milslånga vägen till kyrkan genom snö och drivor, när hon året förut vid nyss fyllda tolv år 'gått och läst' för min företrädare. Jo, det året hade jag en klädning och till den ett linne och strumpor. — Men såg inte pastorn, hur du frös? — Jo, men det brydde han sig inte om. — Att denna flicka fullständigt saknade varje känsla av blygsel för sin nakenhet var lika litet att undra på som att grannarna fullständigt tagit sin hand från dessa barn, därför att de snabbt så vilt. Undra på det! I hela kojan fanns nästan intet bränsle och icke en brödkaka, icke en matbit mer än några potatisar. Barnen uppgåvo själva, att de fått skotta fram potatis under snön, vilket värkli- gen på den platsen den hösten ej var ovanligt. Men tänk på det, mina herrar självtillräckliga vedersakare: dessa barfota och halvnakna barn sysselsatta med det arbetet! Jag frågade, vad jag kunde göra för dem. Jo, om pastorn kunde skaffa in oss på fattiggården! Vilket skedde. Första gången jag kom dit efter deras flyttning (underlättad av församlingens idealiskt präktige kommunalordförande), stodo de uppradade och tackade mig för sin lycka. Ja värligen, fattiggården var för den barnskaran det paradiset, som de i sina djärvaste drömmar ej vågat hoppas att få komma in i. Men de präster, som mitt för sina ögon låtit ett sådant elände florerat, vad skola vi säga om dem?»

Spak kände sig först »nedtryckt ända till förtvivlan» inför den bottenlösa nöd vars hans arma församlingsbor levde. Men efterhand började han alltmer fundera över möjliga handlingsalternativ. Han insåg att problemet inte kunde lösas blott med individuell välgörenhet. För att hitta en politiskt framkomlig väg måste han dock ha en fastare kunskapsmässig grund att stå på. Sedan han 1904 förordnats som vakanskomminister i Tillinge och Svinnegarns pastorat utanför Enköping började han i detta syfte att systematiskt undersöka lantarbetarnas löne- och livsvillkor. Resultatet av dessa undersökningar framlade han 1907-1908 i boken *Lantarbetarefrågan*:

»Från början hade jag minst av allt tänke på att publicera alla dessa siffror, tabeller och data, som jag förskaffade mig uteslutande av en oemotståndlig inre drift att för mig själv klara upp värkli- gheten och få en något så när riktig bild av levnadsstandarden hos detta folk, som jag av den varmaste och re- naste inre kärlek kände mig kallad att tjäna i Jesu namn».

Spak motarbetades i sitt arbete från alla första stund av pastoratets kyrkoherde men förtröttades likväl icke. Han ivrade för folkbildning och startade 1905 en aftonsko- la, i lokaltidningen föraktfullt kallad »socialistiskolan», där han själv ombesörjde den mesta undervisningen i ämnen som statskunskap, historia, geografi och mate- matik. Denna Svinnegarns aftonskoleföre- ning samlade varje lördagskväll ett fyrtiotal personer (fattiga lantarbetare) till två och en halv timmes samvaro med föreläsningar, studier och unison sång.

Spak insåg efterhand att lantarbetarnas fattigdom hade sina bestämda samhälleliga orsaker och »att med dessa orsakers avlägsnande måste också deras onda värkningar avlägsnas». Han fick höra talas om den samtidigt på andra håll i Sverige spontant startade lantarbetarrörelsen och »greps med förtjusning av tanken på möjligheten

att få den stora nöden i min ägen närmaste omgivning avhulpen». Utan att ännu ha läst en enda rad av Marx övertygades han om socialismens berättigande och nödvändighet. Hösten 1905 var stunden kommen att offentligt ta blad från munnen. Det skedde i en artikel i *Svensk Kyrkotidning*, där en präst i ett tidigare nummer hävdat prästerskapets plikt att ställa sig i spetsen för ett korståg mot arbetarrörelsen och socialismen. Spak framträdde nu öppet som socialist och denna hans första politiska trosbekännelse slog, som han själv uttrycker det, »ned som en bomb i de svarta lederna». Spak utsattes för en kaskad av angrepp i den borgerliga pressen, fick brev från ärkebiskopen där han hotades med förflysning och trakasserades på alla upptänkliga vis av sina ämbetsbröder.

Spak fortsatte dock ståndaktigt att kämpa på sin post, studerade och förkovrade sig i samhällsfrågor, höll föredrag och föreläsningar, verkade som medlem av logen Målarstrand ivrigt för nykterhet, predikade och agiterade, var med och bildade lantarbeträffsföreningar och uppodlade samtidigt som arrendator sin egen prästgård till en »mönstergård».

1908 anslöt sig Spak till det socialdemokratiska partiet, verkade inom Enköpings arbetarekommun och blev snart över hela riket känd som »socialistprästen». Han representerade Enköping både vid 1908 och 1911 års partikongress och sällade sig från början till vänsteroppositionen inom partiet.

Spak hade själv ingen tanke på att lämna kyrkan och sin prästtjänst. Han ansåg sig som *socialist bäst tjäna Kristus* och hans avsikt var att verka inom kyrkan för denna sin övertygelse. Motståndet blev dock starkare än han någonsin kunnat ana:

»Kyrkan *ville* icke begagna sig av mina tjänster i den speciella kallelsegränning, som jag i mitt innersta var årligt övertygad om att ha fått mig given. Kyrkan *ville* icke spela någon annan roll än den av det maktägande storkapitalets lejda

lakej.»

Förföljelsen från kyrkligt håll plågade Spak svårt och ledde till sömnlöshet och nervlidande. Tidvis tvangs han begära tjänstledigt på grund av ohälsa. Men han gav icke upp. 1909 anslöt han sig till Enköpingsklubben av det socialdemokratiska ungdomsförbundet och under storstrejken samma år greps han av »helig hänförelse», av en vilja att till det yttersta stå på sina »fattiga, utsugna och rättslösa bröders sida i deras stora, heliga kamp för bröd och rätt». Spak upprördes över kyrkans uppträdande under strejken. Han upplevde sig som ensam präst på folkets sida och blev därför desto ivrigare att i tal och skrift stödja folkets sak. Svaret från motståndaren blev massivt:

»Överöst av smutskastning och personliga kränkningar av den mest perfida art i tidningsspalterna och min postväskas anonyma brev, smädligt bortvisad av mina mångåriga intimaste vänner, hetasad av angivelser, hotelser och våldsamma ämbetssskrivelser från förmän, var jag i själva verket ett ganska beklagansvärt litet kryp i den stora massan, där jag tillbragte mina nätter i nervösa gråt- anfall emellan massmötenas flammande brandtal om dagarna.»

Spak fick nya varningsbrev från ärkebiskopen och förbjöds slutligen — efter upprepade agitationsresor i landet och en uppmärksamnad provpredikan i Katarina kyrka i Stockholm under storstrejken — att hålla offentliga föredrag.

Till domkapitlet inflöt en ström av klageskrifter, många författade av godsägarna och storbönderna i Spaks egen församling. Dessa herrar anklagade dessutom den förhatlige »socialistprästen» för att driva upp trakterns arbetslöshet. Till saken hör nämligen att Spak som »arbetsgivare» på sin gård betalade lantarbetarna betydligt högre lön än vad de rika herrarna plågade göra.

Telegram!

F. d. Pastor H. F. Spak

tar i eftermiddag (tisdag) kl. 4 i Folkets Hus, Borlänge, över ett **aktuellt ämne.**

Lockoutade arbetare, möt upp för att höra den frejdade talaren!

Allmänheten inbjudes. Diskussion tillåten.

Män och Kvinnor, till Folkets Hus kl. 4 e. m.

290125 - Örn Dahlström Tidningsförläggning Tryckeri.

1911 utgav Spak på det socialdemokratiska partiförlaget en broschyr vid namn *Gammal och ny moral*, ett ställningstagande för arbetarklassens solidaritetsmoral gentemot de härskande klassernas vilddjursmoral. Denna broschyr blev droppen som slutgiltigt fick »den privatkapitalistiska överklassinstitutionen statskyrkans tålmodsbägare att flöda över». I maj samma år kallades Spak till förhör hos ärkebiskopen, ett förhör som slutade med att han tvangs begära avsked. Vid 35 års ålder och med vacklande hälsa (njur- och hjärtbesvär), med fru och fem barn att försörja stod så pastor H.F. Spak inför hotande ekonomisk ruin, utsparkad ur den kyrkan han från barndomen beslutat att tjäna, bortdriven också från den jordbruksrörelse han ägnat så mycken möda. Och, bittrast av allt, inte en enda präst höjde sin röst till hans försvar!

IV. Spaks bok *Lantarbetarefrågan*, utgiven i

två delar på förlaget Ljus, har som motto Zolas stridsrop »J'accuse! (Jag anklagar!)». I inledningen berättar författaren om hur han som präst på den »rika» uppländska landsbygden — f.ö. samma uppländska landsbygd som utgjorde Jan Fridegårds uppväxtmiljö — upptäckte att lantarbetarna hade det ännu sämre än stadernas hårt plågade proletariat. När en storgodsägare på 1906 års kongress för fattigvård och folkförsäkring ställde sig upp och blålög om statarnas löner, kände sig Spak uppfordrad att gå till grunden i frågan.

I första delen av sin skrift presenterar Spak läget i form av fakta, siffror, egenhändigt framtagen statistik. I andra delen diskuterar han vad som bör göras, alltså vilka reformkrav lantarbetarna bör driva. Han konstaterar att den spirande lantarbetarrörelsen är en ung och ny företeelse. Hittills har arbetarrörelsen mest framstått som en stadsarbetarnas egen rörelse. Denna brist vill Spak med sitt arbete avhjälpa och utropar därför 1900-talet till »lantarbetar-

rörelsens tidevarv». Han anlägger också ett religiöst perspektiv på kampen, hävdar att »näst efter kristendomen själv är arbetar-rörelsen världshistoriens hittills väldigaste kända kulturströmning». Ty arbetarrörelsen har »för första gången efter Kristus själv» gjort »allvar av kristendomens höga förkunnelse om människovärde och mänskors rätt».

I första delen av *Lantarbetarefrågan* ägnar sig Spak åt genomgång av de olika lantarbetargruppernas numerär (torpare, hem-madrängar, snickare och kuskar, statkarlar och statigör samt statorpare) och deras geografiska fördelning över landet. Slutsat-sen är att lantarbetarna sammanlagt utgör mer än halva befolkningen. Därefter redo-gör författaren för de olika gruppernas lev-nadsvillkor, hävdar att statarna som nume-rärt är den största gruppen (statarfamiljer-na utgör ungefär en fjärdedel av hela be-folkningen) också är de som har det allra sämst. Lantarbetarfrågan sammanfaller därför enligt Spak »för varje år alltmer med statarfrågan».

Spak beskriver statarna som en parias-kast där barnen ärver faderns yrke. Han skildrar hur kvinnorna genom mjölknings-pikten tvingas vanvårda både hem och barn, hur de blir utsläpade i förtid och hur barnen berövas sin skolgång genom »folk-skolestadns sorgligt ökända fattigpara-graf 48», vilken medger befrielse från skol-pikt när godsherrn pockar på arbetskraft. Spak beskriver svält och undernärning, omänskliga boendeförhållanden, brist på kläder, bränsle och läkarvård, en nöd som är så skriande att han i boken utropar:

»Tro inte, att jag ljuger! Jag har själv sett det med egna ögon. Och jag gråter, när jag skriver detta.»

Spaks redogörelse för lantarbetarnas löne-villkor och arbetstidsförhållanden är desto mer berömvärd som han inte hade någon som helst officiell statistik att tillgå. Alla siffror måste han själv ta fram. Hans bok är ett pionjärverk, en bok full av fakta men

samtidigt en flammande protest:

»Vilken upprörande självskethet och sni-kenhet hos vissa lager av vårt svenska godsägarestånd uppenbarar icke ett en-da litet avslöjande sådant som detta! *Det är förhållanden af denna art som skapa revolutionerna; därtill behövs sannerligen inga socialisttagatorer, det draga våra arbetsgivare själva försorg om.»*

I andra delen av *Lantarbetarefrågan* utpekar Spak solidariteten, »självhjälpen sammanlutning» som »vår tids lösenord» och strävan efter facklig riksorganisation som A och O för lantarbetarna. Den fackli-ga kampen kan och får dock inte lösöras från den politiska. Lantarbetarna behöver också rösträtt och politisk skolning och so-cialdemokratin är därför deras »ende ef-fektive hjälpare».

Spak redogör noggrant för den fackliga rörelsens ditillsvarande utveckling, hävdar vikten av minimilön och maximalarbetsdag, kollektivavtal och skiljedom, förordar arbetarskyddslagstiftning (inte minst till skydd för kvinnor och barn), ovillkorlig skolplikt för lantarbetarnas barn och stränga straff för de godsherrar som ändå utnyttjar minderårig arbetskraft. Spak, själv ivrig nykterhetsvän, betonar också vikten av att lantarbetarna genom kultur-kamp och folkbildning skapar sig en sådan tillvaro att spriten inte längre behöver framstå som den enda »ljusglinten» i ett annars totalt mörker.

Spaks perspektiv är modernt och framåt-syftande. Han förespråkar höjda yrkeskun-skaper hos arbetarna (vilket är omöjligt ut-om höjda löner och reglerad arbetstid) och jordbrukets mekanisering (mera maski-ner!). Visserligen kommer denna jordbru-kets industrialisering att under en över-gångsperiod skapa viss arbetslöshet men å andra sidan kommer livsvillkoren att för-bättras för det stora flertalet. När Spak framför sina reformkrav sker det inte bara av kärlek till lantarbetarna utan också av

kärlek till jorden och arbetet:

»Jordbruket är det ädlaste, finaste och bästa yrke, som finns och någonsin fun-nits.»

Jag kallade nyss *Lantarbetarefrågan* för ett pionjärarbete. Jag är inte ensam om denna värdering. Zeth Höglund beskriver i sina memoarer (*Minnen i fackelsken* del 1) Spaks arbete som »epokgörande», »en väl-dig insats för dessa de mest förtryckta och vanlottade av alla dåtida arbetare — ett motstycke till Ivar Lo-Johanssons statar-böcker på ett senare stadium». Samma uppfattning hyser även Fredrik Ström. Ef-feter publiceringen av Spaks bok och förfat-tarens »glödande väckelsepredikan» på 1908 års socialdemokratiska partikongress började, skriver Ström i memoarboken *Min ungdoms strider*, jord-, lantarbetar-och bondeproblemen att över huvud taget uppmärksammas inom arbetarrörelsen. Spak, »väckaren av Upplands lantarbeta-re», var den som på allvar förde in lantar-betarfrågan »i industriarbetarnas kon-vent». 1908 bildades Svenska Lantarbetare-förbundet. På 1911 års partikongress spela-jordbruksfrågan en synnerligen viktig roll i diskussionen, vilket till stor del var pastor Spaks förtjänst. En speciell jord-brukskommitté tillsattes (där bl.a. Lindha-gen, Branting och Spak ingick) och ett utta-lande antogs där småbönder, torpare och lantarbetare förklarades tillhöra det utsug-na folket.

V.

Att den varmt troende prästen Fredrik Spak kunde känna sig hemma i arbetarrö-relsen berodde till stor del på att det social-demokratiska partiet efter sekelskiftet — visserligen av taktiska skäl, men ändå — to-nat ned sina angrepp på religionen och — framför allt — på att det i ungdomsförbun-det fanns ett genuint intresse för religion och för möjligheten att förena de kristna grundprinciperna med socialismen. Kamp mot kyrkan som klassinstitution men re-

spekt för den enskildes religiösa uppfatt-nings och tro, *religionen privatsak* var den paroll ungdomsförbundet hävdade. Och Spaks anslutning till arbetarrörelsen kan alltså ses som ett resultat av samma förhål-lande som möjliggjorde för Strindberg att vid ungefär samma tid närma sig Storm-klockefalangen.

»Om ni affischerar ateism, så vill jag icke skriva i Er tidning!», Så skrev Strindberg till Z. Höglund i början av Strindbergsfej-den och han behövde heller inte känna sig bedragen. Tidningen Stormklockan redige-rades av Höglund konsekvent efter princi-pen *religionen privatsak*. Till skillnad från Hinke Bergegrens ungsocialister avhöll sig det socialdemokratiska ungdomsförbundet från att predika ateism och oförsonlig kamp mot religionen. Av de kända Storm-klocke-namnen var det nästan bara Ture Nerman som följde Brantings åttiotalslinje och bedrev en direkt religionsfientlig pro-paganda. I övrigt var religionsfriheten re-spekterad inom rörelsen och Kristi kärleks-budskap ibland rentav betraktat som en möjlig inspirationskälla för den politiska kampen. Zeth Höglund var personligen ateist men uppväxt i ett frirreligöst hem och utrustad med stor tolerans. Den linje han drev som redaktör för Stormklockan var antiklerikal men inte antireligiös. Fredrik Ström, vars morfar var präst, definierade sig själv som panteist och Fabian Månsson, i ungdomen frälsningssoldat, rentav som kristen. Som den mest uttalade förespråka-ren av en religiöst motiverad socialism stod — vid sidan av pastor Spak — Kata Dal-ström, vilken under nittio-talet genomgått en religiös kris och därvid tagit starka in-tryck av Strindberg.

Spaks skrift *Gammal och ny moral* var försedd med ett förord av Hjalmar Bran-ting. Där förklarade Hövdingen magistralt att Spak ännu inte är någon marxistisk so-cialist utan en man som ser utvecklingen »med moralistens ögon» men att skriften i fråga ändå är »en av de *kraftigaste agita-tionskrifter* vårt parti på länge erhållit».

I skriften *Gammal och ny moral*, tilläg-

nad författarens kamrater i Enköpings arbetarekommun, skildras den härskande klassens vilddjursmoral kontra arbetarklassens solidaritetsmoral, allt illustrerat med konkreta exempel från den nyligen timade storstrejken. Spak beskriver moralens utveckling genom tiderna. Han ser solidaritetsmoral också i andra religioner men menar att en sådan moral i Kristi förkunnelse när en särskild fullkomning. Guds rike är rättfärdighet, frälsning befrielse från vilddjursmoral, domen icke något tillkommande utan något ständigt närvarande:

»Och den enda sedliga norm för domen (obs. undantagslöst *den enda!*), som Jesus erkänner, är denna: *har du varit med om att ställa så till, att här icke längre må finnas någon nöd i världen, eller har du det icke!* (Matt. 25, 34-46). Ty att de orden: 'jag var hungrig och I gäven mig äta' o.s.v., icke få inskränkas till att blott omfatta det gemytliga överklassnöje, som kallas 'filantropi', utan i oändligt mycket högre grad åsyftar 'sammällsfröbättringens' svåra jätteverk, det anser jag självklart. En strunt-sak är det för en rik att giva exempelvis ett klädesplagg åt en tiggare — Jesus uttalar uttryckligen (Luk. 21, 1-4) sin låga värdesättning av allting sådant. Stort är först det verk, som var hans eget livsverk: arbetet på att ställa så till, att här icke längre må finnas några fattiga och betryckta, som behöva vår hjälp. I den meningen står den store socialisten Jesus Kristus ett par årtusenden, innan ordet socialism fanns upp, och ropar ut i all världen: 'Följen mig!'»

När Spak fullbordade sin skrift om gammal och ny moral var han ännu präst i svenska kyrkan men han anade att stormen skulle komma. I en efterskrift daterad Vela prästgård pr Lundby den 6 april 1910 skriver han:

»Jag har talat. Jag anar följder. Och Gud förlåte mig, att mitt kött är svagt

nog att bäva, när jag sänder detta min andas foster ut i världen.

Men han, som jag tror på, hjälpe mig och de mina att bära det, som måste bäras, därför att samvetets röst måste höras sammas framför allt.

Skall nu kalen drickas? Välan, kom an! Sanningen dör icke, därför att dess svaga redskap brister.

Så flyg, du mitt sanningsvittnesbörd, min tankes barn! Flyg stark, flyg långt! Min välsignelse följer dig på färden.

Min välsignelse först som sist över mitt älskade, kämpande folk, över kamraterna i de leder, där jag själv är kamrat och man i ledet.

Räck mig handen, kamrater! Tack! Vi kämpa tillsammans. Vi lida gemensamt. Ty vi veta, vad kamp och lidande är. Vi de små hemmens, de snart — ack så snart skövlade hemmens folk.

Och vi stupade, om så skall vara, gemensamt.

Wälsignelse över Eder, kamrater!
Wälsignelse!

Den kalk Spak tvangs att tömma inbar att han sparkades från sin tjänst och förde ur kyrkans fann. Därmed förändrades också definitivt hans syn på kyrkan. Från att ha varit ett barndomens vackra och trygga tempel förvandlades kyrkan till en »hycklare- och brytarinstitution» över vilken han nu slungade Voltaires verop: »Krossa den skändliga!»

VI.

Spak var inte bara en ordets utan också en handlingens man. Jag har redan nämnt hans praktiska intresse för jordbruk, hans aftonskoleförening, hans nykterhetskamp och hans stora insatser för lantarbetarnas fackliga organiserings. Han var också en folktalare av mått. Lars Furuland berättar i sin avhandling *Statarna i litteraturen* att Spak fr.o.m. sommaren 1907 var ute på »vidsträckt talarturnéer till folkparker och

Fredrik och Ida Spak

nykterhetsrörelsens lokaler och till folkmöten i det fria». 1907 höll Spak minst trettio-sju i pressen refererade offentliga tal, 1908 minst ett fyrtiotal. Hans ämnen var i huvudsak två: Lantarbetarfrågan samt Kristendom och socialism. Spak var en fängslande talare som samlade stora åhörarskador, inte bara i städerna utan också på mindre orter på landet. Under Spaks första år som folktalare var det bara Kata Dalström som kunde tävla med honom om åhörarsiffror.

Som personlighet tycks Spak ha varit särpräglad: ärlig, godhjärtad, lättrodd, en orolig själ snar till entusiasm men också lika snar till förtvivlan. Zeth Höglund karakteriserar Spak som »en glödande, nästan självförbrännande ande, med en drastisk och ofta slående talekonst». Enligt Fredrik Ström gick Spak i ständigt feber:

»Livets och samhällets orättvisor hade släppt febern lös i hans blod, och han

varken kunde eller ville bli den kvitt. Den gav honom på sitt sätt en lisa och stimulans, och den befriade hans samvete från att ha tolererat i någon minsta mån någon av världens orättvisor. Han var en av de bästa människor jag mött, en av de mest lidelsefulla, en av de mest olyckliga.»

1979 utgav Enköpings broderskapsgrupp under redaktion av Bo Malmberg en bok med titeln *Den tidiga arbetarrörelsen i Enköping och pastor Spak*. Denna bok innehåller en rad personliga minnesbilder nedtecknade av människor som stått Spak nära i hans verksamhet på den uppländska landsbygden. Den bild som här framträder är enstämmig. Alla berättar om prästens enastående personlighet, hans iögonfallande godhet:

»Spak sa aldrig ett ont ord om någon människa och beklagade sig aldrig över

sitt öde. Han var glad och skämsam — en solskensmänniska».

Familjen Spaks hem stod alltid öppet för alla. Där utspisades hungrika. Frysande gavs kläder, bildningstörstande fri tillgång till pastorns privata bibliotek, skönhetslängtande pianospel och sång. Spaks prästgård fungerade som ett Folkets Hus och även efter avskedet från kyrkan fortsatte han att i sitt hem — nu en jordbruksfastighet i Simtuna — driva studiecirklar och politisk verksamhet. Av Bo Malmbergs bok framgår att lantarbetarprästen lämnat ett livskraftigt minne efter sig. Han dog *inte* — som lantarbetarprästen i Ivar Lo: s novell — bortglömd och mistrodd av statarkollektivet. Närhelst en statare i enköpingsstrakten nämnde Spaks namn var det, berättar en av bokens sagesmän, »med skälvanande röst och tårade ögon samt med vördsamhet och tacksamhet».

Liksom många andra medlemmar av Stormlockefalangen var Spak poet. Han skrev högstämda politiska dikter varav många publicerades i Stormlockan. Dikten *De som stupar*, en hyllning till storstrejkens arbetare, trycktes under titeln *Minnesmarsch* i flera av arbetarrörelsens sångböcker. En annan av Spaks dikter, en kamp-sång kallad *Kamrater*, sjöngs flitigt särskilt på ungdomsförbundets klubbmöten.

Politiskt höll Spak en radikal vänsterkurs. Han tillhörde från början oppositionen inom partiet. Han var stark motståndare till socialdemokratiskt deltagande i borgerliga regeringar (s.k. kabbarpsocialism) och vägrade envist att verka för »guldbyxor» åt arbetarrörelsens ledare. På ungdomsförbundets kongress 1912 rev Spak ned stormande applåder när han gick emot en resolution avsedd att hyckla en enighet mellan parti och ungdomsförbund som inte existerade och som, enligt Spak, heller inte var önskvärd. Spak ivrade för att vänstern inom SAP skulle bilda nytt parti och sedan detta nya parti blivit verklighet verkade han där för en renodlad klasskampslinje.

VII. Men vad blev det sedan av den röde prästen? Ger Fredrik Ström i *Rebellerne* en rättvisande bild också av den *verkliga* Spakens sista år? Här är de tryckta källorna fåordiga. Spak försökte, sedan han sparkats ut ur kyrkan och därmed berövats sitt levbröd, försörja sin familj som jordbrukare och kringresande folktalare. Han utgav småbroschyrer, skrifter och 1924 en minnesskrift över Kata Dalström som dött året innan. Självt dog Spak 1926, enligt Furuland »i misär och tragik», endast femtio år gammal.

Att Spak mot slutet av sitt liv blev allt olyckligare tycks vara ett ovedersägligt faktum. Däremot har jag i den litteratur jag konsulterat inte hittat någon entydig *förklaring* till hans växande förtvivlan. Ekonomiska problem spelade naturligtvis en stor roll. Familjen Spak kunde i längden inte leva av sitt nya jordbruk och tvangs efter några år att sälja både gård och kreatur. Men är de ekonomiska bekymren *hela* sanningen? Fredrik Ström hävdar i sina memoarer att det med åren hos Spak uppstod en konflikt mellan marxism och kristendom och att marxismen till slut tog hem spelet. Jag vet inte om Ström här har rätt. Inte någon annanstans i litteraturen har jag funnit denna uppgift bekräftad. Men jag vet ett annat förhållande som *kan* ha förtydlat tillvaron för Spak under hans sista levnadsår.

När statskyrkoprästen Fredrik Spak avslutade sitt arbete för kyrkan var det ett synnerligen stort steg men det möjliggjordes av det socialdemokratiska partiets — och speciellt ungdomsförbundets — inställning i religionsfrågan. Efter partisprängningen 1917 och det nya partiets bildande (Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, senare Sveriges Kommunistiska Parti) förändrades dock läget drastiskt. På tjugotalet kom plötsligt signaler från Moskva om vikten av att skärpa kampen icke blott mot kyrkan som institution utan också mot själva religionen. Ture Nerman riktade i samband

därmed ett häftigt angrepp mot Kata Dalström och sedan Z. Höglund i maj 1923 i en principiellt viktig ledarartikel i *Politiken* betitlad *Kommunism och religion* försvarat religionsfriheten inom det svenska kommunistpartiet (och därmed Kata Dalströms rätt till personlig gudstro) började den process som slutade med att »Höglundsriktningen» året därefter uteslöts ur den kommunistiska internationalen.

Hur Spak ställde sig i denna strid vet jag inte (det vore en viktig sak för historiker att undersöka!). 1920 hävdade han att socialisters deltagande i statskyrkliga ceremonier (dop, vigsel etc.) är liktydigt med strejkbryteri. Men han hävdade samtidigt att kamp mot statskyrkan inte alls är samma sak som religionsfientlighet. Fortfarande var, för säkrade Spak, *religionen privatsak* det svenska kommunistpartiets huvudparoll. Några år senare, i minnesskriften över Kata Dalström, skärptes dock hans inställning. Då betecknade han Kats religion och därmed hennes »opposition till Internationalen» som en »dunkel och förvirrad parentes» i en annars storslagen livsgärning. Enligt Furuland drog sig Spak kort före sin död undan allt aktivt partiarbete. Den nya politiken i religionsfrågan måste, jag kan inte tänka mig annat, ha utlöst en plågsam känslostorm i Spaks inre. Skulle han som utdrivits ur kyrkan för sin politiska övertygelses skull tvingas förneka sin barndomstro för att få stanna kvar i den politiska gemenskapen?

VIII.

H.F. Spak är en man som förtjänar att hägkommas. Hans bok *Lantarbetarefrågan* är

ett pionjärverk och hans insatser för lantarbetarnas, för statarnas, fackliga organisation av avgörande betydelse. Men Spak är viktig att minnas inte bara för sina fackliga och politiska insatser. Hans förening av socialism och kristen tro gör honom också till ett lärorikt exempel idag. I striden mellan Z. Höglund och Komintern i religionsfrågan 1923-1924 tar jag obetingat Höglunds parti. Bekämpa kyrkan som institution i klassamhället (krossa den skändliga, som Voltaire sade) men försvara principen om *religionen privatsak*! Vilken inre kraft driver en människa att verka för socialism är denna människas absoluta privatsak. Det är handlingarna som räknas. Om Kristi liv och gärning också idag kan inspirera människor att verka för ett samhälle befriat från utslagning och klassförtryck, då är det en god sak, icke en dålig. Eller för att som avslutning citera Zeth Höglunds ledarartikel *Kommunism och religion*:

»De sanna gudarna är de, som kommer oss att hålla huvudet högt i livets kamp» har en stor tänkare sagt. Dessa gudar vill vi kommunister tjäna, och det är likgiltigt om den ena förlägger dem till himlen och den andre i dem ser blott jordiska symboler. Huvudsaken är, att de kommer oss att hålla huvudet högt i livets kamp, lär oss att kämpa för den sociala revolutionen — i guds namn eller i människans namn, det är dock samma sak.» ●

Försvinnande

Litteratur

- Knut Bäckström: Arbetarrörelsen i Sverige. II. 1971.
 Lars Furuland: Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt. 1962.
 Lars Furuland: Socialistprästen Spak. DN 19/7 1964.
 Gunhild Höglund: Moskva tur och retur. 1960.
 Zeth Höglund: Minnen i fackelsken. I-III. 1951-1956.
 Curt Johanson: Lantarbetarna i Uppland 1918-1930. 1970.
 Karl Kilbom: I hemligt uppdrag. 1954.
 Ivar Lo-Johansson: Statarnoveller. Statarna II. 1937.
 Björn Meidal: Från profet till folktribun. Strindberg och Strindbergsfejden 1910-12. 1982.
 H.F. Spak: Lantarbetarefrågan. Ett försök till utredning. I-II. 1907-1908.
 H.F. Spak: Gammal och ny moral. Betraktelser med anknytning till storstrejkens erfarenheter. 1911.
 H.F. Spak: Vi kristna socialdemokrater. 1911.
 H.F. Spak: Ensamma kämpar. Ett värshäfte. 1912.
 H.F. Spak: Mitt liv och kyrkan. 1916.
 H.F. Spak: Kampen mot statskyrkan. 1920.
 H.F. Spak: Kata Dalström. En minnesskrift. 1924.
 H.F. Spak: Socialdemokraternas revolutionära förflutna. 1924.
 H.F. Spak: Jordens trålar. Till kamraterna — lantarbetarna. 1925.
 H.F. Spak: Att ensam stå. Ett nytt värshäfte. 1926.
 Jan Stenkvist: Proletärskalden. Exemplet Ragnar Jändel. 1985.
 Fredrik Ström: Rebellerna. En krönika om de stora folkrörelserna. 1926-1929.
 Fredrik Ström: Min ungdoms strider. 1940.
 Fredrik Ström: I stormig tid. 1942.
 Lars Wolf: Tigande diktare? En studie kring litterära reaktioner på 1909 års storstrejk. 1975.
 Den tidiga arbetarrörelsen i Enköpings och pastor Spak. Jubileumsskrift utgiven av Enköpings broderskapsgrupp under redaktion av Bo Malmberg. 1979.

Teckningar av Palle Nielsen

Den danske grafikern Palle Nielsen dedicerade bildverket *Försvinnande* till Amnesty International 1982. Samma år trycktes de 77 teckningarna tillsammans med en dikt av Thorkild Bjørnvig och utgavs i Köpenhamn. I katalogen trycktes också en rapport över försvunna människor runt om i världen. *Försvinnande* avmystifierar försvinnandet. Det sätts in i ett politiskt sammanhang, det blir begripligt. Det är inte bara hemskt och otäckt, det är en regelmässig metod.

Thorkild Bjørnvig sätter försvinnandet i hemlighetens mörker i samband med dagsljuspolitiken, folk- — och bostadsräknin- gar och andra myndighetsregister. Listan över försvunna människor runt om i världen är lång. Latinamerika har höga tal. Men även i vår krets här i Sverige har det hänt att människor försvunnit. Spårlost. Och då inträffar det som Thorkild Bjørnvig berättar om; samma myndigheter som vet allt om våra bostäder, namn, personnum- mer och sjukdomar, vet plötsligt ingenting. Nej, ingenting alls. Och det är just detta fe- nomen som är försvinnandets princip.

Försvinnandet är en effektiv metod som användes i Nazi-Tyskland bl a. I Amnesty Internationals rapport ges bakgrunden.

»Värdet av försvinnanden som led i po- litiskt förtryck blev klart fastslaget i ett nazistiskt militärdirektiv 1942 angående häktade i Frankrike, som misstänktes för att sätta den tyska säkerheten i fara.

»Fångarna skall transporteras till Tyskland i all hemlighet. . . Dessa metoder kommer att ha en avskräc-

Amnesty International
 pg 45977-6
 tel: 08-67 15 16

kande verkan därför

- fångarna kommer att försvinna utan att lämna efter sig spår och
- det kommer inte att ges upplysningar om deras uppehållsort och tillstånd»

Försvinnandet innebär att myndigheterna kan avsäga sig allt ansvar. Och familjemedlemmarna kan inte ställa någon till svars. Advokaterna kan inte fastställa vad som skett, en häktning t ex eller något som finns beskrivet i lagen. Försvinnandet ger myndigheterna fria händer, ett undantagstillstånd däremot kräver ändring i lagen. Det är en effektiv metod att tysta inbillade eller verkliga motståndare. Amnesty International hänvisar till artiklarna 3, 8 och 9 i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna, som ger individen rätt till frihet och säkerhet, rätt till hjälp från en nationell domstol då dessa rättigheter kränkts.

Palle Nielsens träsnitt är ett känt begrepp. Hans suveräna stadsbilder är klassiska. Här har han fyllt och laddat sina stadsscener med ett konkret budskap, enkelt och klart. Teckningssviten *Försvinnande* hjälper oss att bemästra rädsan och skräcken, hjälper oss att inse grymhetens mekanismer. Sanningen är inte behaglig, den är rå, blodig och fruktansvärd. Men den är något att stå på, för den är i alla fall sann. Att folk bara försvinner är inte något hemskt undantag, det är medveten politik.

Det vore bra om den svenska sektionen av Amnesty International kunde ge ut Palle Nielsens *Försvinnande* på svenska med en aktuell rapport.

Anne Lidén

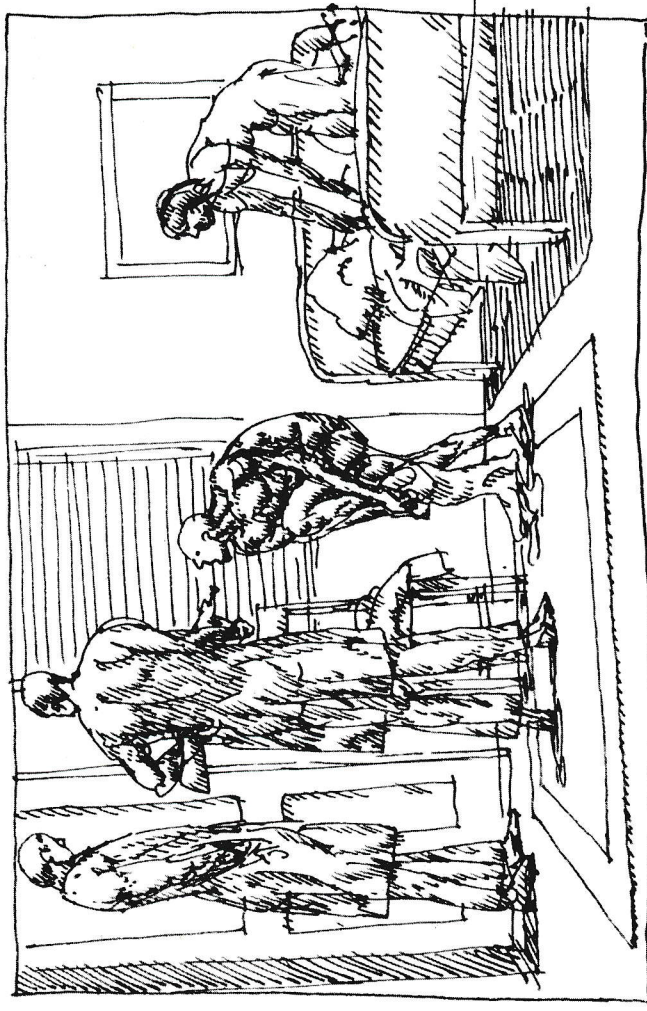
Försvinnande

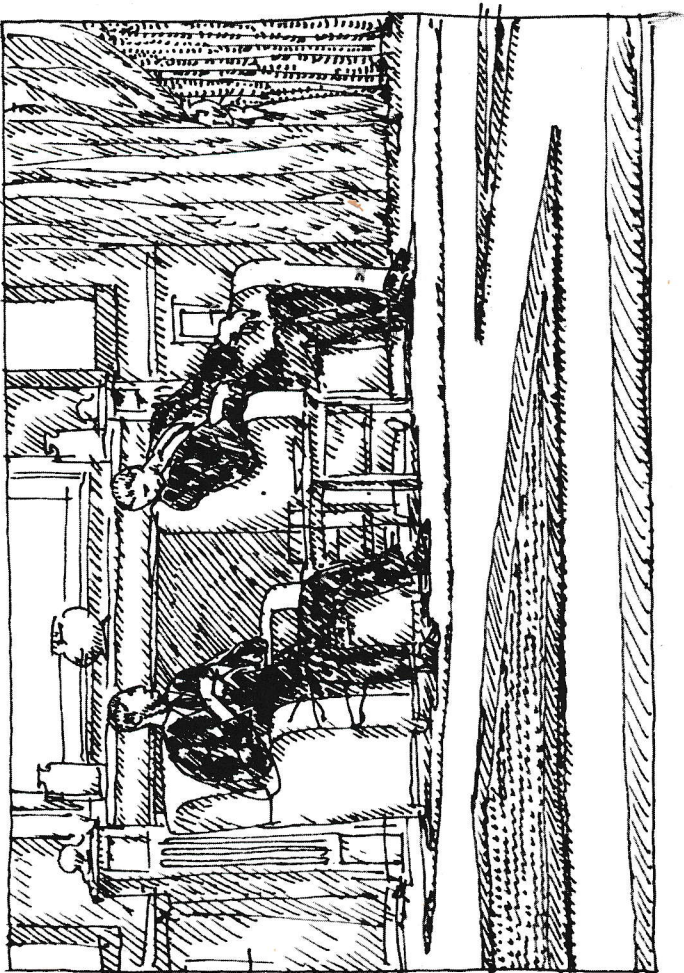
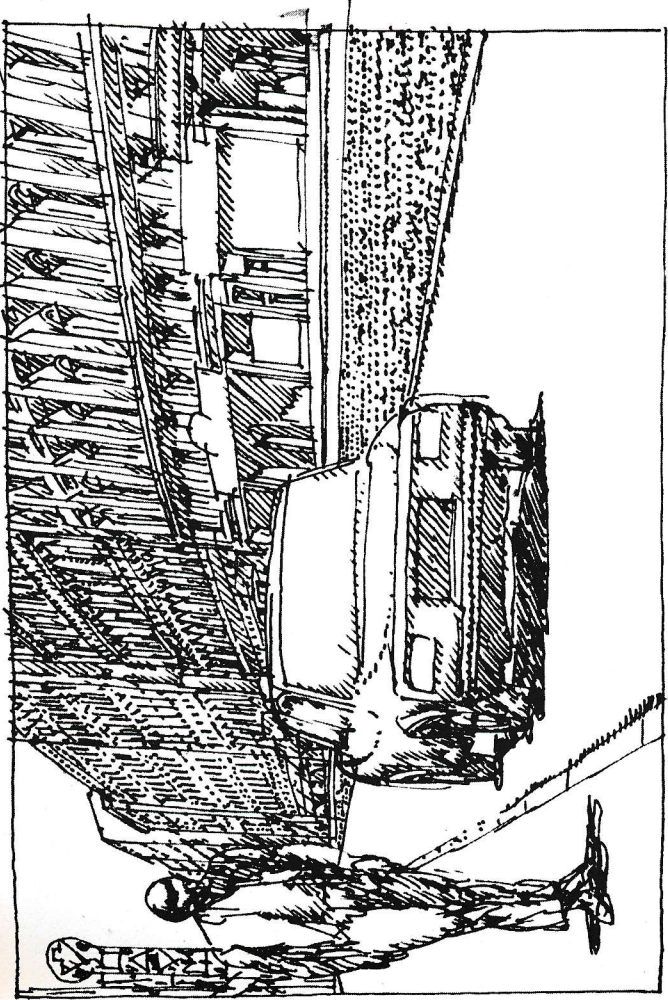
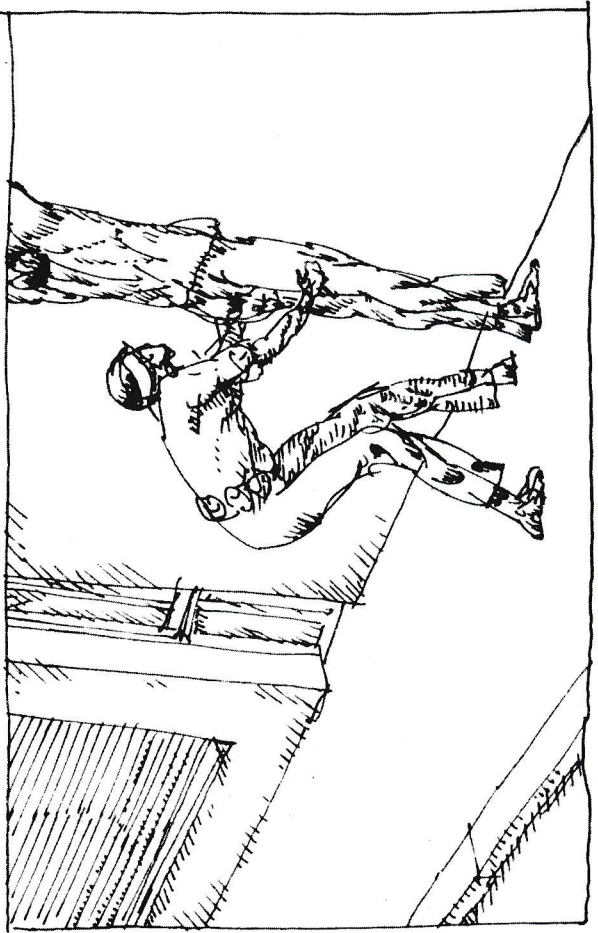
av *Torkild Björnvig*

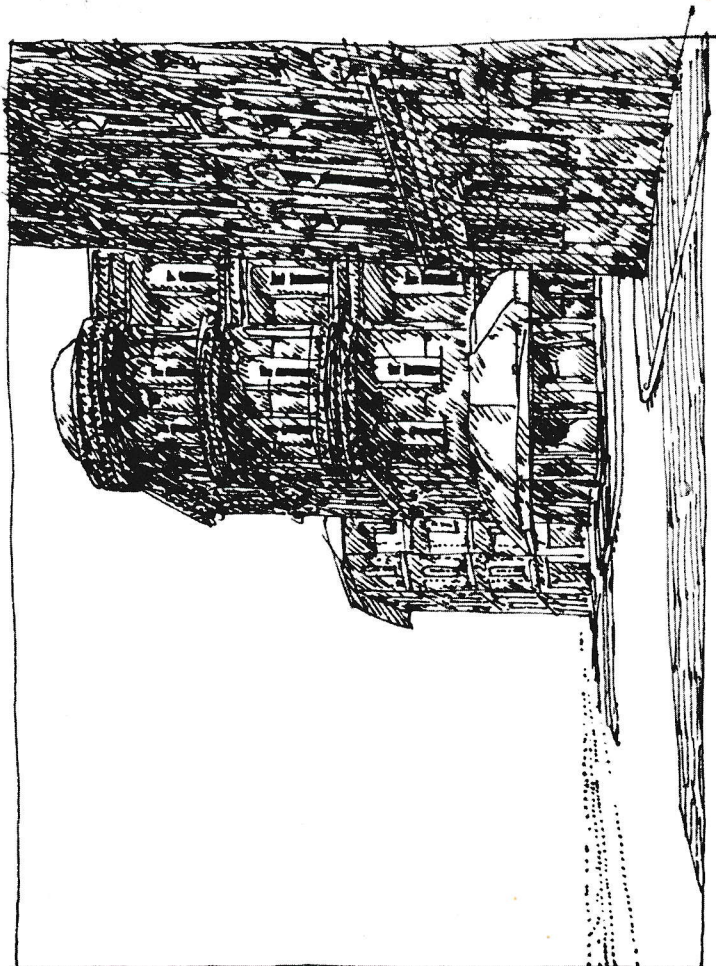
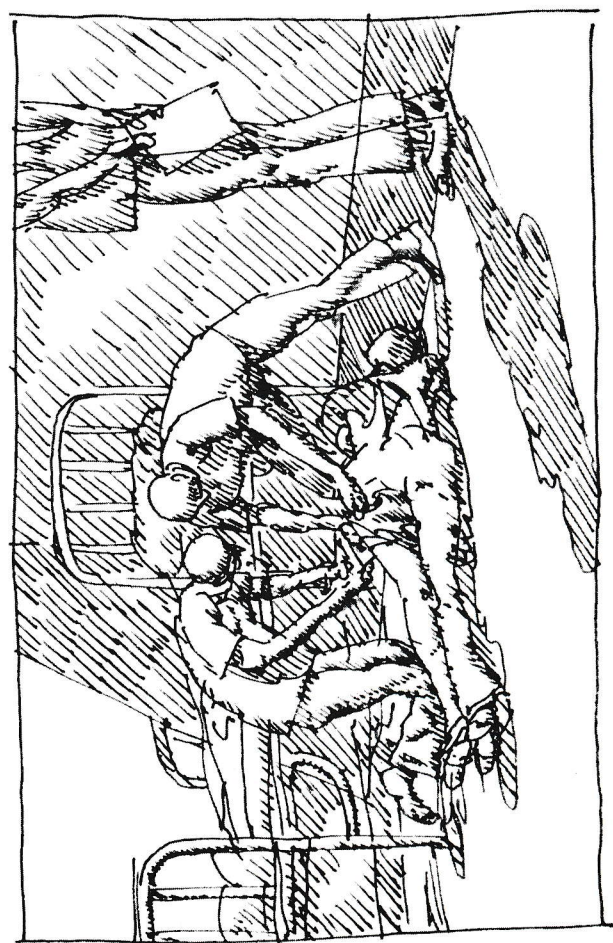
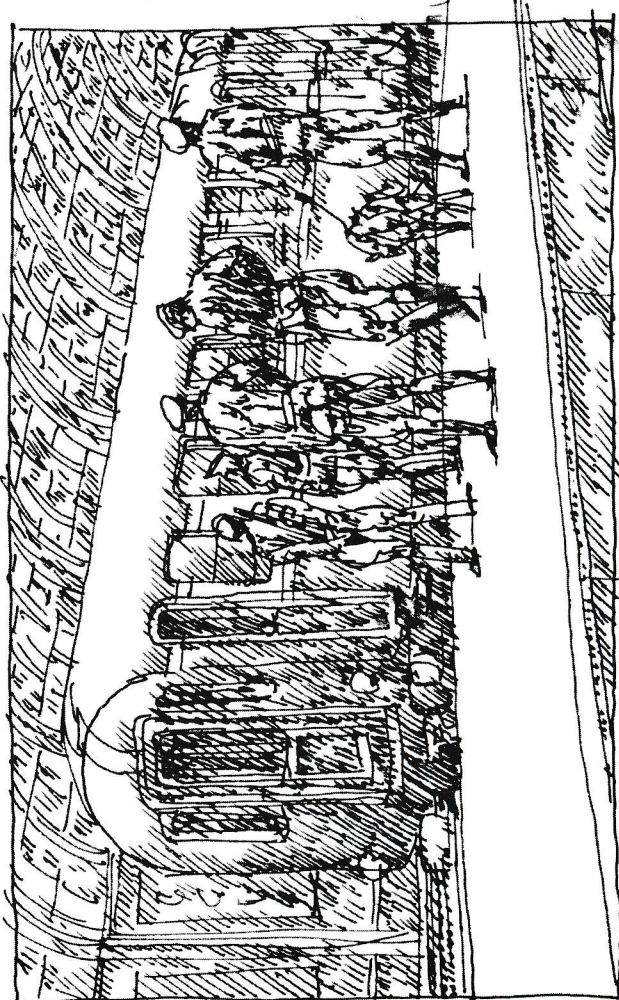
Kidnapping vet man vad det är, men försvinnande? Terrorism och tagande av gisslan (inte för att det är bättre), men försvinnande? Nu när världen inte bara då och då blir skriven i mantal, utan folkregistren världen över är regel och folks födsel och död noggrant journalförs, dödsorsaken är känd och dödsattesten föreligger — precis nu sätter försvinnandena in, speciellt i de länder, vars vanstyre har användning för den mest effektiva och billigaste metoden att förvalta orätten med, och undgå frågor om rättvisan. Och myndigheterna, som annars har reda på medborgarnas bostäder, flyktingar och resor, skatter och antal förnekar att känna till något som helst om deras försvinnanden.

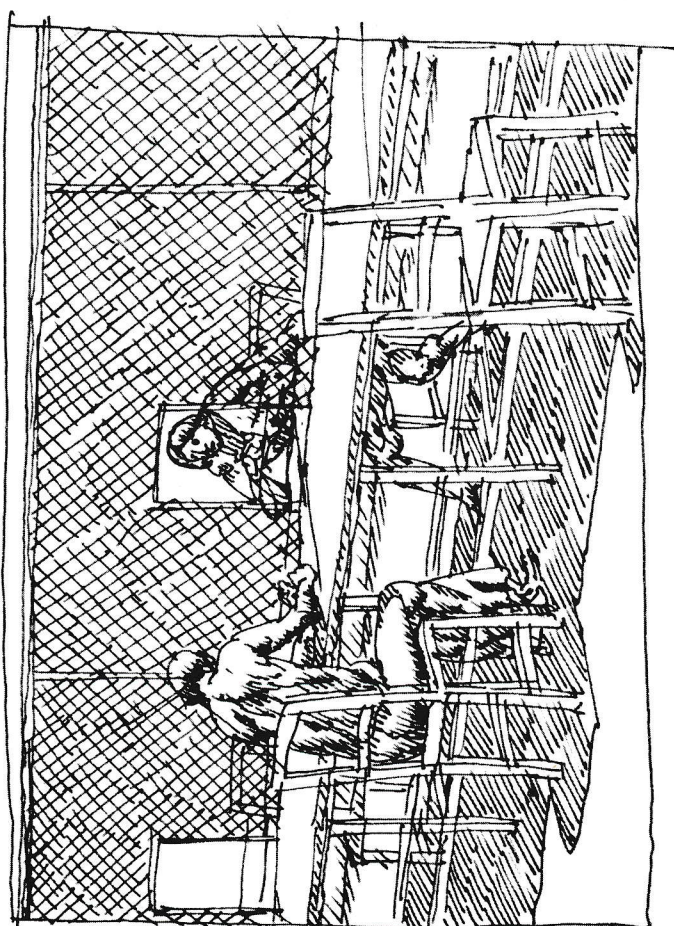
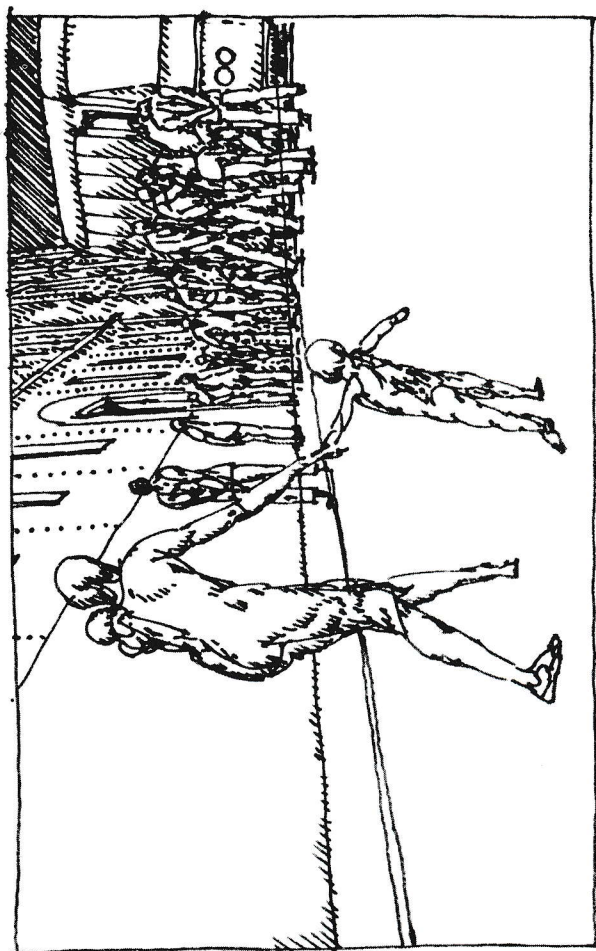
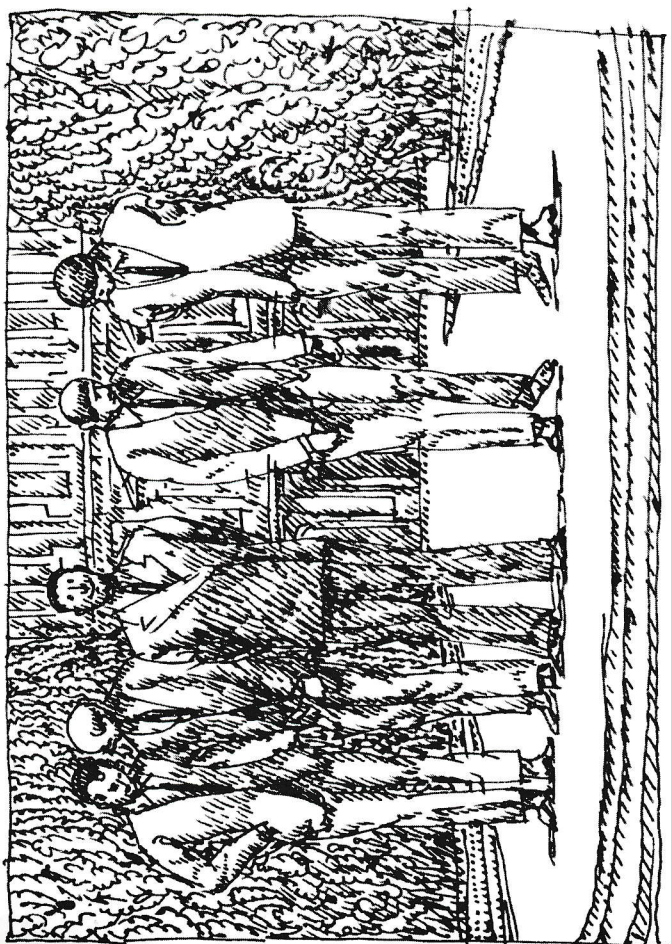
Den perfekta kontrollen med antalet och vem som är vem möjliggör en anna perfektion: försvinnandet, lägger en knivskarp gräns mellan det som föregår i ljus — och i slagskugga. Men som en grafisk kontur i skuggan upptäcker sinnets skärpta skräckslaget vidöppna öga försvinnandets princip; Bortrövad från hemmets tröskel, knuffad in i en bildörr, upptryckt mot en mur, spark, slag, förvridna kroppar torterade och bortslängda på trottoaren, i diken och hålor, i korridorer och celler. Där inte bara rättegången (här totalt hemlig), utan också avrättningen — förr var en offentlig angelägenhet: garotten, pelotonen, guillotinen — där rådslan, folk såg, skulle skrämra och kupa — är det nu — *försvinnandet*.

Övers. från danska
Anne Lidén

Ordets Mäster Olof

av Jan Lindahl

Örebro: "I thena Staden har smedshandvärdet af gammul och vrminnes tid, mechta varit i gång, och äfwen brukat af... Oluff och Lars Petri Gudfruchtige föräldrar", antecknade Olaus förste biograf Hallman i början av 1700-talet. Svartåns dalsänka och Örebro är en naturlig inkörsport till Mälardalen, Örebrohus var låset. Och den som höll borgen, den behärskade det centrala Svealand och Bergslagen. Engelbrekt sökte och vann Örebro slott och län på sin tid. Inte var det någon tillfällighet: Örebro gällde inte bara som detta län, utan även som säte och omlastningsplats för Bergslagens produkter. Det förblev en sjudande bygd, där masugnarnas eldar lyste och hamrarna dånade, liksom ville de belysa och utplåna den feodala lätjan. När Engelbrekt satt sig i besittning av Örebrohus kunde adeln inte längre plocka bergsmännen på tributer.

På smeden Peter Olafssons tid syntes väl stadens största tid förnurnen och mycket av handel, transport och sjöfart mer orienterat mot Stockholm, Arboga, Köping och Västerås som hade bättre hamnar, men Örebrotrakten var sannetligen inte död. Som det heter i den gamla versen: Närke har väl heder, utav sina smeder... Och århundradet därefter ståtade trakten såsom industrialismens vagga i det fattiga Sverige. Där bestod bondenärigen i till exempel Lerbäck av spik- och liesmide. Man räknade i omgivningen med 500 bysmeder.

Stolt yrkestradition bultar i Olaus Petris ord, när han vid en polemik mot Peder Galle konstaterar att "ty förkunna Guds ord är prästa ämbete, såsom smida, är smeds ämbete. Och såsom den icke rätteligen kallas en smed som icke plägar smida, så är icke heller den rätteligen en präst som icke predikar".

Olaus var en ny människa i bondelandet Sverige, en genuin stadsmänniska, lättlättligare. Men något förakt visade han inte landets viktigaste producenter. Stor värme talar ur hans rader: "Men en

fattig bonde som sitter med hustru och barn för gäst och gångande och måste draga ut skatt och skuld, och vet dock icke om aftonen vad hans fattiga hustru och barn skola äta om morgonen, den är en rätt fattig och berömmar sig dock intet av sin fattigdom som de skrymtare göra som äro i kloster, de där säga sig vara fattiga och äro icke."

Ni ska få möta en märklig man.

II

Vi har inte mycket till litteratur före Almqvist och vår ende författare under 1500-talet är Olaus Petri. Redan efter fyra år av sin verksamhet hade han producerat dubbelt så många skrifter än som tidigare tryckts på svenska. Stor mängd gör ingen stor författare, men ingen mängd ingen. En fjär och prudentlig person men med visst spårinne, John Bohman, skrev om mästern Olofs närningar att

Provinsen har mångfaldiga idiotismer i språket: Uttalet är hårdt och stötande, förmodligen en följd av dånet vid bruk och masugnar, der det är nödvändigt att tala skarpt för att bli förstådd; hvarifrån detta sätt att uttrycka sig sedermera blifvit vidare utbredt.

Esteterna anser hans form för lite kantig, med det menas väl fyrkantig och när jag slår på ordet i min ordbok så ser jag det genast: grov.

Ställ mot detta Olaus önskan att skriva "för deras skull som enfaldiga äro" – ordet enfaldig betydde då snarast motsatsen till kammarlärar. Stolt förklarar han att "här är meningen så enfaldigt utsatt, att om man än läste den ut av boken (högläste) för folket så skulle det ändå icke vara utan frukt". Alla Olaus arbeten är folkskrifter skrivna för och för att förstås av "Guds allmog". De syftade gubbevars inte till att underhålla överklassen. När de högvördiga klagade över att hans "skrivelser gå dem för när och äro skarpere än de dem av mig förmodat", då rörde han inte en min.

□ Jan Lindahl skriver om Olaus Petri, dennes insatser och betydelse:

»Aldrig blev han stor på sig, flydde aldrig uppåt som en uppkomling. Allt radikalt med åren blev han också. Friheten ett kärt tema: Som Guds barn med tron 'få vi en sådan fri ande, att vi icke som träl för rädsas skall...'

Finner du ingen likhet mellan svenska kyrkan i dag och Olaus, sätt det inte på hans konto. 'Ingen kan skylla smeden som svärdet gör att det var der missbrukat', är hans egna ord.»

I Smedsonen från Örebro, Olle Pettersson, känd som Olaus Petri, antar för oss drag som utmejslats genom Strindbergs Mäster Olof. Ty så starkt är dramat till sin verkan att det format den allmänna bilden av den unge reformatorn. Där framstår till slut Mäster Olof som en politisk svikare och avfalling från reformationens himmelsklara mål: "Skulle jag ha levat och stridit för en lögn..." Men Strindberg avsåg inte att med sitt drama ge en historiskt sann bild av femtonhundratalets Olaus Petri utan skildra sin egen tid speglad i det förflutna. I en artikel tolv år efter Mäster Olof förklarar han att numera har man "lärt sig att tåga, man har lärt sig att ljuga!"

Men när han skriver om den verkliga och historiske Olaus Petri då låter det annat. Omdömet blir: Oförfärad demokrat och klarsynt historiker.

Nödvändigt blev det också att bekämpa latinets som någon sorts finare mål och främja svenskan: "Vi svenske höre och Gud till så väl som andra folk, och det mål vi have det haver Gud givit oss, såväl som han haver givit de hebreer, greker och latinernas deras tungomål. Det är intet anseende till personerna för Gud. Han föraktar icke mera oss svenskar än andra folk, ej föraktar han heller mera vårt tungomål än andra tungomål, utan såsom han vill have allehanda folk till sin kunskap och till den eviga saligheten, så vill han ock att hans helga ord skola i allehanda tungomål utropat och predikadt varda."

I källorna framstår Olaus som en stor talare, vilken verkligen förmådde fånga sin publik, men det är den strålände stilisten vi har kvar, det svenska skriftspråkets enkle grundläggare, där trots epiken och utförligheten orden smids till en fast, rytmisk och förtäad form:

"Men bygga kyrkor och kapell för det menigas bästa skull, att den kristeliga församlingen skall komma där tillhoppa och handla om Guds ord, sakramenten och allmänliga böner, då är det en gärning som går av kärleken och bygges då manskans och icke Guds till godo, ty honom görs intet hus behov. Mänskorna görs hus behov där de kunna skylla sig för regn och snö etc... Men nu brukas klockor och vigas till Guds lov och ära, så att det skall vara Gud till en behaglig tjänst, att man ringer i klockor. Och att det skall komma honom tillgodo som döder är att man ringer efter honom, sådant är allt fäfangt. Den där väl lever, honom är ett gott rykte bästa klockan efter hans död. Klockringning hjälper intet, utan så mycket att man må veta att någon är död."

Främst står översättningen av Nya testamentet (1526) och hela Bibeln (1541), där han var huvudredaktör och vars text blev så hållbar, att en nyöversättning inte ansågs nödvändig förrän 1917, då nytolkarna födde en groda; hans Svenska krönikan, något ojämn men med många gläns-

ande partier; hans Domareregler i klar och folklig ton; hans Om Guds bud och människors bud och stadgar lyftande, undervisande. Dessutom en mängd religiösa traktater och pamfletter vilka kittlade de påviske med nog så skarpa brett och nålstygn. Han gav ut en svensk-latinsk ord-bok, vårt första psalmbäfte, fuskade litet i medicin, astronomi, språkvetenskap och run-lära samt totade ihop vårt första bevarade dramatiska stycke: *Tobie Comedia*, ett arbete på lättflytande knittel som med naiv charm målar bilder av bibelgestalter Tobias hemska öden och lyckliga slut.

Olaus betydelse för svenskarnas hållning kan knappast överskattas. Visserligen är han nedtryckt av senare ortodoxi, men hans verk lever. Fyra hundra års läsning av Olaus vändningar i Bibeln sitter i. Ännu in på 1800-talet skrev Almqvist att "till bondfolket tränger ingen annan skrift än nu, än psalmboken, katekesen och stundom bibeln: Ganska väl att likväl de tränga dit". I arbete och enskild andakt och för att bestrida de onda makterna har psalmboken haft den största betydelse för svenska folket och en sådan flera hundra-årig vana tränger väl ganska djupt. Och Vilhelm Moberg framhöll: "Han var mannen som från början försökte lära vårt folk att läsa."

Du kan dra en linje – visserligen krokig – mellan Olaus och 1900-talets profetärförfattare. (Det har hänt en del i melantiden!) Reformationen förvandlade också språket, i Sverige av Olaus och i Tyskland utav Luther, det kodades om enligt det folkliga talet, som i Sverige stärkt sin ställning under hela 1400-talet. Detta i takt med folkets tilltagande politiska makt och styrka under seklet. Frankrike, som inte har någon proletärlitteratur, hade heller ingen segreande reformation, som i en central text knäkte finhetens skriftspråk. Inte ens Rabelais eller franska revolutionen kunde bryta upp klassicismens slingrande manér. Så är också franskans ställande skriftspråk, och dess levande tal-

språk, skilda åt.

Bortsett från nyttan av att smida god svenska ansåg Olaus svammel för en vesterstyggelighet som prompt måste bekämpas; man ska veta vad man talar om. "Det är en dåraktig man att han det säger han intet vet av." Dessutom: "Den i mörkret vandrar, han vet icke vart han går". Ty något bra blir det aldrig av det falska och "det som sant är vill jag ju gärna skriva". Annars binder inte språket.

Situationen och uppgiften skolade mässter Olof till agitator och en sådan klarar sig inte utan att behärska redskapen: orden. Han studerade våra gamla lagar, praktiserade i predikningar, samlade idogt ord-språk och folkliga talesätt – allt för att på effektivast möjliga sätt kunna tränga in i svenskarnas sinnen, få dem att lystra till hans budskap om frigörelse.

Att översätta Nya Testamentet var inget latmångsöra. I förtälet beskriver Olaus sina mödor. Eftersom prästerna knappat kan latin och därmed är skräpiga till att lära allmogens ordet "är nu i förstone det Nya Testamentet här utsatt på svenska, det Gamla kan med Guds hjälp väl snarligen efterkomma, att fattiga en-faldiga präster som föga latin kunna, och äro oförfarna i skriften, och desslikes andra kristna människor som i bok läsa kunna, må här åtminstone hava enfaldiga texten, såsom han utav evangelisterna och apost-larna skriven är". Sen har vi själva översättningen och svenskans bångstyrrighet och fattigdom på ord som måste över-vinnas. Ni skall inte förargas, ber Olaus si-na läsare, "eller förundras om orden i skriften finnas stundom icke så ljusliga sat-ta, att man allting klart förstår. Förty sam-ma ord voro sagda på ett annat mål, och när det sedan vändes på svenska, funnos stundom icke sådana ord på svenskt mål, som gjorde fyllest emot de latinska eller grekiska orden... Så skall man dock icke för den skull strax styggas vid skriften, utan öva sig ju mer och mer där utinnan, så länge den sällsynthet väl förgås, och

förståndet av förfarenheten tillväxer, och varder samma övning så med tiden förän-das dig uti förståndet, att du icke mycken uttydelse skall behöva." Inte riktigt nöjd med resultatet bjuder han läsaren till hjälp: "Och är icke förbjudet att var något finnes härutinnan försett vara, antingen av tolken eller präntaren, det icke så skick-ligt står som det sig borde, att då den som rätt förstånd haver må det rätta, i vilken tolken intet räknar sig vara skett förnär, utan beder därom." Till det hela fogar han så en ordlista, "såsom uti ett register", med 44 ord där han förklarar nykter vara det-samma som odrucken eller klarsynt, för-följa det är att gå någon efter med arghet, utlägger vad sotebrödsdagar är etc. Inte ens detta räckte; i brädden står förkla-ringar på varje sida. Många var de nya or-den.

Svenskan berikade han ur dess egna men bortglömda källor och genom att uppta bruket av ord "vid bruk och masug-nar". Hans skriftstil närmade sig talet, nå-got alldeles ovanligt vid denna tid, därav dess must och levande friska kraft, enkelt men kärnfullt. Eller rättare, han tog upp folkets talspråk och gav det brukbar skri-ven form. Olaus bröt därigenom fullstän-digt med den lärda snärvigheten – folkets mål och icke överhetens fick dominans i litteraturen. Och skillnaden i grammatik blev liten mellan tal och skrift. Trots att han gått på universitet och var djupt bil-dad, lämnade han inte sina smeders språk; sköndarna fick ha sitt för sig. Det senare dög inte i den uppgörelse som förestod, ett kraftigt uttrycksätt var vad som krävdes. Styrka och slagkraft, direkthet i stället för fraser och abstraktioner, där har du Olaus. Och det märkvärdigaste: Under vägen mot stjärnorna förblev han sig själv, han vart inte förbildad, akademisk.

Vår kultur är präglad av Bibeln, av Olaus översättning, den förekommer i vårt dagliga tal och i vår litteratur, anting-en vi vet det eller ej, som liknelser och pa-rodier, citat och jämförelser. Därför är

det nödvändigt att känna Bibeln även för en ateist eller en bekännare av annan tro. Så har man bättre på fötterna.

Även om han inte var pigg på polemik, utan mera satsade på nybyggnad, kunde Olaus minsann mangla sina fiender. Med gott humör, dessutom. En dansk karmelitermunk hade, under det att han ymnigt skvätte krokodilårar, beklagat indragningen av kyrkogods och riktat några skarp hugg mot det reformatoriska partiet i Sverige. Olaus blev inte svaret skyldig och han prisade munkens mod, en sån där som "törs sitta i Köpenhamn och skriva kungen emot" men "förtä det är honom en stor pris att han av dig och dina likar lastat och vanhedrat varder". "Dock förmodar jag", fortsätter Olaus, att din uppdragsgivare "en ringa ära och pris skall hava av din skrivelse, han skulle så gärna hava befallt den sak en galen kärring som full är med kiv och träta, som dig, där ej annat lärt haver utan skälla och ropa kättare, förrädare, kyrkobrytare, kyrkorövare, bespottare, stympare, gråhårte förrädare, föraktare, ljugare, bedragare, försvurne, skalkaktige, beskändare och annat sådant, med vilka stycken du sakerna utträtt, så saktmodig blid, kärlig, stilla och barmhärtig är den helge ande i dig". Men detta var bara förspel, sedan kommer en fullkomligt förtäntande salva som rubbar munkens heligaste grund: "Du beklagar att de meniga undersåtar varda av furstarna beskattade och plågade, det jag bekänner att mången städes så sker, Gud bättre... Förty en världslig furste gör med sådan beskattning allenast skada till kroppen. Men påvar, biskopar och munkar göra det både till liv och själ, med beskattning göra de skada på kroppen, med den lögn och bedrägeri som de bruka i samma beskattning där dräpa de själarna med, dock sådant ligger dig (Paule) föga på hjärtat. När du och dina tillskyndare må hava en fet buk av den menige mans svett och arbete, är du tillfreds var deras själar bliva. Men nu, furstarna en part besinna deras undersåtars

skada och fördärv, och vilja ej tillstädja sådan obotlig skada på dem, tager du dig all möda och omak uppå, befruktande huru med din Gud, det är din buk, gånga skall."

Effektiv polemik bedrev han också mot Peder Galle, en teologie doktor från det gamla uggleboet Uppsala, som undervisades av sin forne elev. Käre doktor Peder, inte skall du prisa alla gamla dåliga traditioner och biskopars herravälde. "Icke ligger heller stor makt uppå huru gammalt ett ting är, men huru rätt det är, djävulen är gammal och är dock icke desto bättre." Nyktert, som Olaus kanske skulle säga själv, skärskådade han Galle som trollade med talmystik och ansåg sjutalet för heligt. "Och är märkandes att detta talet, sju, plägar tagas i skriften för ett fullkomligt tal, eller det som mycket är. Så säger också Salomo: Sju resor om dagen faller den rättvis, och står upp igen. Det är ju icke så förståndandes, att han enkom faller sju resor och varken mer eller mindre. Utan det är meningen, att han faller ofta och ofta står han upp igen."

I den psalmbok jag har, 1937 års, finns några av Olaus originalpsalmer kvar, förutom ett stort antal bearbetningar vilka allt som oftast är självständiga i förhållande till förlagan. Totalt 19 stycken, 13 i den nya psalmboken. (De citeras här i Olaus originalversioner.) Människan, framhåller han, har en naturlig lust till att sjunga och spela och av andliga visor får vi hugnad eller tröst och kan skåda "Guds dräpliga verk". Självklart skall sångerna vara skrivna på svenska, "eljest följer där ingen frukt med". Många goda kristna människor blir härav glada, "och höra dem gärna". Starkast verkan gör väl reformationens stridspsalm, Vår Gud är oss en väldig borg, med betydligt kraftigare anslag än Luthers original: Ein feste Burg ist unser Gott, blir

Vår Gud är oss en väldig borg
han är vår sköld och värja.
Han hjälper oss av nöd och sorg
som oss vill här besnärja.

Eller lyssna på slutlämmen i reformationens marseljäs, Paul Speratus' Es ist das Heil uns kommen her i Olaus fria tolkning, Gud av sine barmhärtighet, en sång våldsamst hatad av papisterna:

Så står alltsammans uti Guds nåd
att vi skole saliga bliva
och är uti hans eviga råd
vem han det täckes giva.

Evangeliet sjöngs in i svenska folket. Vid reformationens genombrott i Stockholm, i medvind, formade Olaus den ljusa och frimodiga sången O Jesu Krist, som mandom tog, där Jesus självpataget iklädde sig mänsklig gestalt för sin frälsarroll. Här kan man jämföra med Luther, hos vilken Jesus kom till världen efter Guds befallning. Reformationens glada budskap framlägger Olaus så:

Och sade du oss därtill,
vi skulle hava trona,
ty du är både god och mild
och vill oss alla skona,
om vi sätta vår tro därpå
att det skall med oss varda så,
som du oss säger före.

Olaus kallar dessutom Jesus vår broder. Knappast någon annan hade vågat kalla honom så. För de flesta föreföll han dem en lika sträng och hård domare som Gud fader själv.

Psalmer har ju sin historia med otaliga bearbetningar. När den undersåttige J O Wallin på 1800-talet gnetade och petade i Olaus psalm så kom det med grav dyshet och darrande att heta: "O Herre Jesu Krist". Olaus hade skrivit "Vår broder är Guds enda son" och "O käre broder Kriste".

Senare, när motvinden åter friskade i, diktade han

Jag är viss om himmel och jord
att de ju sin kos fara,
likväl måste aldrig Guds ord
förgås och ogilt vara;

vid det jag mig vill hålla visst
och låta mig ej förskräcka,
evad ont av sin arga list
mig fienden kan uppväcka.

Då diktade han som han var van, med hot om bann, bål eller bila hängande över sig. Ensam kättare med få stallbröder och blott en regent som tillfälligt stöd (furstegunst är aprilväder!) lever farligt, även om han har ordet i sin makt.

Strindberg noterade när han tittat i professor Warburgs litteraturhistoria: "Dalin skall med Argus ha skapat den nya svenska prosan. Nej, Olaus Petri har skrivit i sin Svenska krönika en svensk prosa, så ny och så ren att jag har lärt av den. (Läs även Domarreglerna.) Dalin skrev halvfranska, och tungrodd svenska... och var en hovslänk."

Modern är vad jag vill kalla Olaus, ja till och med samtida. Jämförda med honom framstår de övriga femtonhundratalsfigurerna här som spöken. I varje anföring så har jag enbart ändrat ordens stavning och meningarnas interpunktion. I hela artikelns alla citat blott bytt fyra ord som numera inte är allmänt kända eller ej förstär av sammanhanget, varav två item som är latin och betyder likaså. Samt tillagt en förklarande parentes.

III

Enligt en mycket omskriven idealistisk teori, hopsatt av sociologen Max Weber, utmynnade den reformatoriska andan, med dess arbets lov, i den kapitalistiska eran i Europa. Men snarare var det väl så, att kapitalistiska frön i den feodala världen bröt upp den senare och bidrog till reformationens framgång. Så rekryterades den nya svenska kyrkans ledning underifrån, från köpmän, hantverkare, bergsmän och bönder, medan medeltiden bara hade aristokrater.

Reformationen är inte en händelse som plötsligt bryter sig väg i de tyska län-

derna. Långt före Luther hade Wycliffe i England men framför allt Hus i Tjeckoslovakien påbörjat sina uppror mot påvemakt och kejsarvalde. Här, som på andra håll, visar det sig tydligt att reformationen hänger samman med nationsbildande, kamp för nationell självbestämmanderätt eller försvar för samma rätt. Nederländernas reformation kombinerades med frigörelse från det spanska väldet. Vår försegrade ej reformationen i hela Europa? I Frankrike där reformationen tappade, där hade regeringen redan från påven tillkämpat sig långtgående nationella rättigheter. Och i Italien drog många fördel och lät sig köpas av de feta smulorna från påvemaktens utslagning av de andra ländernas befolkningar. Kejsarens Spanien livnärde sig på sina satelliter.

Vid den här tiden, och kanske sammanhängande med den nationella frågan, växte likaså den starka staten till sig. Och för att bli stark måste den nationelle fursten frigöra sig från påvens och kejsarens överhöghet. Därtill kom som sagt städernas tillväxt och ofantligt ökande ekonomiska och politiska betydelse.

Också på det ideologiska området hade den katolska hierarkin gjort bankrutt genom att för röfferiets skull omvandla tron till ett försvar för sina utgarnästen. Korruptionen var alla uppenbar och det moraliska hyckleriet grandios. Läran var underminerad och band ej längre sinnen. Avlatshandeln framstod som ett bedrägeri av tron för påvens gririghet. Det härskande tankesystemet tappade taget om människorna. Frigörelse blev möjlig.

"Nu må ingen bli biskop med mindre han skall giva påven penningar", påstår Olaus. Simoni är ordet. "Biskopar och påvar hava sig uppsatt över herrar och furstar och pläga ofta driva dem av deras land. Likaså förskräcka den simpla allmogen med falskt bann, och beskatta honom sina penningar med bedrägligt avlat och skrymtelig gudlighet." Skrytbygget Peterskyrkan i Rom drog enorma summor, vilka

utpressades av den europeiske bonden. Och "påven emot Gud och all världen sig inträngigt haver, och haver gjort av Kristi andliga rike ett världsligt prål och heradome, som Kristus och hans apostlar aldrig hava ville." Sitt fasta stöd har påvemakten haft och har, menar Olaus, av svarta och grå munkar vilka alltid, eller i vart fall senare "stätt emot sanningen, så att när Gud haver någon upplyst i sina ord, den sanningen haver sagt och straffat den misshandel i kristenheten haver varit uppkommen, den hava de alltid stätt emot och fördömt honom på en eld. Och hava så varit och ännu äro domare däröver vilka där skola kastas i den brinnande ugnen som Antikristus fört haver. Så gjorde de Jan Hus, Hieronymus från Prag och många fler andra sådana, som de hava dömt till kättare, och hava dock själva varit sannskuldiga kättare, och dömt dem som sant sagt hava."

Jag kan inte se annat än att kritiken är riktig. Men senare blir den protestantiska propagandan allt mer förvriden och gottköpsmässig, som när Grimberg (i början av vårt århundrade) låter jesuiten såsom katolska kyrkans stötta stå i stocken: "Blev han ålagd att ljuga, att begå mened, att bruka dolk eller gift - ingen tvekan, ty det gällde ju den heliga kyrkans bästa. En jesuits grundsats var: Andamålet helgar medlen". En som skriver historia krypande efter segerna, skriver illa.

Hemkommen från sina studier i Tyskland och Wittenberg anställdes Olaus vid stiftet i Strängnäs. Där började han så småningom agitera och vann för sin åsikt nästan genast ärkedjaken Laurentius Andree. Samtidigt föreläste han i domkyrkoskolan där han samlade många unga lärjungar.

Också i Sverige hade den kyrkliga överheten utvecklat till en jämbördig makt med adeln och förde stor ståt samt fram över landet med stor härsnakt. Årkebiskopen förde 200 man till häst. Inte undra på att bönderna, som tillsammans

NERICIA GENITI sic fons illuxit OLAVI
Fida Edem Patrie Regique Deoque probatam
Pogentias pinget; tantum hic ex parte videtur;
Totius at in scripius Phoenix post fata resurgit
C. 12. E. 12. 12.

Ingen bild av Olaus Petri är bevarad. Så heter det i alla nutida skrifter om O. P. I J G Hallmans »The tvenne bröder och Neriikesboer . . . Mest. Oluff Petri Phase . . . Mest. Lars Petri . . .» (1726) finns dock ovanstående bild som ingen diskuterar. Den är tecknad av poeten C J Lohman och stucken av kopparskickaren Johan Hammarson. Båda dessa herrar var bekanta med Hallman vilket kan utläsas i E Wrangel »Frihetstidens odlingshistoria» (1895) samt av att Hammarson även gjort ett porträtt av Hallman. Är nu detta en fantasibild eller en avritning av en nu försvunnen målning e dyl? Tydligt är att bilden tillkommit i Stockholm. Där funns, i Storkyrkan enligt A H Afzelius »Svenska folkets sagor» (sjunde delen 1851). »En målning, föreställande hans bild, och en minnesskrift över honom. . .» Vad som också talar för att det här kan vara ett verkligt porträtt av Olaus Petri är att han inte avbildats såsom någon halvgud eller idealgestalt utan ser ut som en riktig människa. I den latinska versen står (på ett ungefär): Så lyste den i Närke föddes Olaus ansikte. Den trogna eftervärlden skildrar hans ådagalagda trohet mot fädernesland, Konung och Gud. Så mycket syns här av honom. Men helt återuppstår han i sina skrifter liksom (fågeln) Fenix efter sin död.

med hantverkare och bergsmän då utgjorde folket, klagade över det olidliga att regeras av och behöva betjäna "tu herrskap".

Detta kyrkliga herrskap hade under den strid som förts under hela 1400-talet för upphävandet av unionen med Danmark i stort sett intagit en mellanställning så att vi gott kunde ha en dansk kung, men den skulle inte få lägga sig i Sveriges inre styrelse. Men de var motståndare till fullständigt avskiljande, och blev därigenom fiender till Gustav Vasa och Gustav Vasas fiender. Ett undantag var biskop Brask, som slöts till motståndsfrenten.

1517 inleddes slutstriden med danske kungen och hans svenska tillskyndare om makten över riket. Den avgörande militära segern vanns vid Västerås i januari 1522 och efter det att Gustav fått hjälp från Lübeck och den danska adeln, vilken gjorde uppror mot Kristian II, var utgången given. Sverige var fritt. Bondehoparna gav Gustav Vasa segern och det lokala adelsväldet i bygderna krossades tillsammans med kyrkans världsliga makt. En centraliserad statsapparat vilken framgånget ur befrielsekrigets koncentration byggdes upp. Gustav Vasas fogdar sattes ut som spindlar över hela landet.

Den sårnakt som kyrkans överklass utgjorde kunde den absoluta furstestaten inte tolerera; konkurrenterna skulle krossas och detta genomfördes också tack vare beslutet på 1527 års riksdag. År 1521 ägde kyrkofrälset 21% av hemmanen på vilka de grundade sin världsliga makt, vid Gustav Vasas död 0%.

Där biskop Brask nu satt på Munkboda slott så hade han det gott. Starkt var fästet "utan till med vallar, gravar och murar väl förvarat samt innan till med besättning, stycken och andra gevär så väl försett, att det icke stod till att erövrats utan med en svår och långsam beläring". En bevarad anteckning över hans höv-hållning uppräknar massor av tjänstemän och sju stycken ridefogdar behövdes för de

underlydande godsens skötsel. Brask hade därutöver: ladugårdsfogdar, bryggare, mältare, bagare, mjölnare, fiskare, tegelslagare, sågmästare, humlemän, di-kessvenner, trädgårds- och svingårdskar-lar, skyttar och oxskötare, sekreterare, ka-pellan med lärjungar, kamrer, köks-, käl-lar- och stallmästare; hövitsman och fo-dermarsk, kock, skänk och bissare, reda-re, spelmän, småsvenner, stall- och dörr-svenner, portanärer, slädesvenner, krut-mästare, murare, bergsfogdar, väpnare och bösskyttar, styrman med båtsmän, svennetjänare, barberare och smeder och lekare och mjölkdejare, jägare och pränta-re.

Biskopen och hans likar levde i kräslig-het och gjorde sig goda dagar; en menys överskrift lyder: Annorlunda på östgöta-vis. Den innehöll grovstek, alltså oxstek, pastejer, grytstek, kokött med salt spad, lumber, stekta gäss med fyllning, hela höns med bigot, påfåglar med utslagen stjärt, järpar, duvor och smörmos, bak-verk i form av borgar, träd eller djur, stru-vor av russin och mandel samt bakade rät-ter och äggost. Till att dricka ett starkt och gott öl samt vin. Detta var visserligen en mumsig festmåltid men även en anrätt-ning i fastan har en lika lång lista, dock ic-ke innehållande kött. Men så hade han också hundra gånger så stor inkomst som en enkel lantpräst.

Olaus satte sig på tvären mot kyrkans övermakt. Dess biskopar och präster var inte lika apostlarna vilka inte uppträdde som herrar utan tjänare. Fräckt och skickligt tar han Ansgar till bundsförvant i polemiken: "Ej varder du heller någon tid bevisandes att S. Ansgarius och Sigfridus hava fört oss den tro här in i landet, att biskopar och prelater skola lägga ned de-ras rätta ämbete och häva sig upp för her-rar, rida med många hästar, regera slott, land och städer, beskatta oss med deras avlatsbrev, tränga oss från vår rätt med deras självdiktade bann, interdikt och an-nat sådant. Bevisa först att de hava sådan

tro fört oss här in i landet, och säg sedan oss vara trädde ifrån den tro, de här infört hava." Nej, biskoparnas sanna natur allt ef-tersom deras ränta förökades, det blev att vara "och bevisa sig som ulvar, tjuvar och rövare över Kristi får".

Klostren, stora ekonomiska centra, gick i graven med reformationen och slutet vid riksdagen 1527. Tiggardordnarnas klos-ter åkte med i första svepet. I En liten bok i vilken klosterlevemet förklarar varder dömer Olaus ut tiggarmunkarna som det värsta pack; då djävulen var lös i världen "då haver han uppväckt de tiggardordnar, de där löpa skulle från hus till hus, lära och predika dem lögn och bedrägeri före som Guds ord och sanningen icke anamma ville. Så att Gud haver låtit plåga världen med dessa tiggarmunkar, såsom han i Gamla Testamentet plågade Egypten med paddor och gräshoppor". Orsaken till att Olaus tar i så här, är att de snyltade på fol-ket och att de hade mera tillfälle än stil-lasittarna att "bedraga var man". Dessa kloster förvandlades så småningom till hospital, helgeandshus, kronomagasiner el-ler skolor. Flera franciskanerkloster om-skapades till sjukstugor och hospital. Grå-brödraklostren i Jönköping, Enköping, Linköping och Söderköping utvecklades till hospital. Av Arboga gråbrödrakloster gjorde man sin sockenkyrka.

Däremot rev man helt sonika ner domi-nikanerklostren, de i Västerås och Sig-tuna, Skänninge, Skara, Kalmar och Strängnäs. Dyrbarheterna beslagtogs Gus-tav Vasa. Påståendena om reformationens bildningsförstörelse är däremot fel. Ett otal typiska fel gör historieforskaren Sten Carlsson: "Gustav Vasas reformation ... betydde ... att det inhemska kulturliv som hade frodats i den katolska kyrkans hägn fick ett dråpslag. Uppsala universitet tyna-de bort. Klostren utarmades... En kulturell nedgångstid var inne." Gustav Vasas re-formation? Han stödde ju ömsom re-formatörerna, ömsom vissa gammaltro-ende, skall reformationen relateras till nå-

gon viss person så bör det vara till hans fiende Olaus Petri. Klosterlärdomen var i allt väsentligt en överklassföreteelse, me-dan Olaus verkade för bildning av allmo-gen. Kulturlivet fick alltså en bättre grund. Gustav Vasa, född i en ökad stor-mannaätt, var den vandal, som förhärja-de klosterbiblioteken, vilket verkligt var en oersättlig förlust. Att universitetet ram-lade ihop gagnade väl snarast lärdomen.

Många munkar övergick i evangelisk prästtjänst. Klostren tömdes på folk både som en följd av den evangeliska propa-gandan och de statliga ingreppen i kloster-ekonomi. Olaus lilla bok hade säkert sin betydelse. Kriegen bidrog även till att en del kloster föll. Nydala hade härjats redan av Kristian II och förstördes under Dacke-fejden. Varnhem brändes av danskarna under nordiska sjuårskriget. Från Alvastra tog man sten för bygandet av Vadstenas och Visingsborgs slott. Skänninge fick även det lämna byggnadsmaterial till Vadstenaborgen. Kvar blev blott Vad-stena kloster, som under trånga villkor fortfor som katolicismens sista utpost i lan-det. När den påvliga nuntien Antonio Pos-sevino långt senare, 1580, visiterade klost-ret, kallade han patetiskt Vadstena för "denna blomstrande och tillslutna örtagård i kätteriets vildmark".

Olaus gav klosterfolket på pålsen. Efter en berättelse om klosterväsendets historia där han naturligtvis inpassar att munkarna förut levde "vid deras arbete" ser han att "med tiden begynte givas gods och ägode-lar under sådana kloster, och kom så där till, att de som tillförne plågade leva av deras eget arbete, begynte låta av arbete och leva vid ränta, och därav fick munkar leverne ett stort nederslag, där lättja och goda dagar vorde av mängden mera sökt i klostren, än den stränghet som där vara plågade". Munkar och nunnor landade som parasiter på folkets stora kropp. För att inte tala om all den skada de åstadkom på läran. Klosterlevemet orsakade "sönd-ring, tvedräkt och parti i kristenheten",

och "en rätt avträdelse ifrån en rätt kristen tro". En munk eller nunna som "övergiver världen" är stora skrymtare: "Man övergiver sitt eget och lever i lättja och fåfänghet av annan mans svett och arbete, och när man ser rättsliga till, då är det märkliga rikedomar som klosterfolk kalla fattigdom."

När doktor Peder Galle påstod att klostrelivet är en genväg till saligheten och hjälper till att hålla Guds bud, då "tager han sig vattnet över huvudet" detta kan han inte bevisa "hade han än alla munkar till hjälp". Klosterfolket hade avlagt korset. Och "den nåden icke haver, han vandrar en villan väg vore han än tio resor i klostret. Och efter så är, var bliver då genstigen?" Slutligen sammanfattar Olaus det hela i hela fjorton skador som klostrelivet orsakat kristenheten, med politisk känslighet och demokratiskt patos. Det var fåfängt eller skadligt för tron.

För Olaus innebar reformationen att kyrkans tjänstemän och officianter inte längre skulle vara herrar utan folkets tjänare och att prästerskapet icke tilläts ställa sig emellan Gud och människor så att folket måtte komma i närmare och innerligare förhållande till sin Gud. Folket skulle självt få del i trons hemligheter och mysterier; kyrkans ämbetsmän ej längre läsa böner för den enskilde, den troende kunde vända sig själv till Gud. Han angrep föreställningen att man kunde skaffa sig förtjänst i himlen genom yttre åthävor såsom iakttagande av fastedagar, vallfarter, helgondyrkan, pysslandet med radband, vigvatten, smörjningar och andra ceremonier, "vilka nu så iakttagas att man med dem skall göra Gud en tjänst, vilket han dock ej befallt. Han vill att vi med våra gärningar skola tjäna varandra inbördes". Och vad är kyrkan, frågar han sig; Inte hierarkin, byggnader och sådant, utan bara alla de som tror. Men "måtte ännu någon säga: Skall man då allt bortkasta som doctors och heliga lärofäder skrivit hava, och intet annat hava än den heliga skrift?"

Ned med auktoriteterna, ropade Olaus, all och enda auktoriteten tillkom Bibeln. Naturligtvis så ska man godta deras ord, ifall de överensstämmer med skriften. Dock skall ingen "vara bebunden till att tro det strax vara sant", det som de kanoniserade kyrkofäderna hade åstadkommit.

Dålig tradition måste bekämpas, traditionen från en kyrklig överhet: "Vi skola tillse vad rätt är, och icke vad vant är." Förty "Kristus är den vi skola efterfölja och icke sedvanan". Ta bara det här med sakramentet, denna heliga handling, där påvar och biskopar förbjudit hälften (vinet) så att lekmännen blott fått brödet. Biskopar och präster taga "själva hela sakramentet, och giva lekmän ej mer än en del därav, bevisande sig härmed som otrogne tjänare emot Kristus, och som tyraner emot deras nästör". Påvar och biskopar har i denna sak handlat diaboliskt. Men det var nog säkrast för de höga herrarna att hålla i sig, ty lyckohjulet kunde nog så fort svänga.

I en utläggning över Marias lovsång varnar Olaus: "De högt hava besuttna varit, haver han (Gud) nederslagit och de där ringa och föraktade varit hava, haver han uppsatt; tröste för den skull ingen på sin egen makt, och förakta icke de som svaga äro." Och för oss, menar Olaus, som "är mera pliktiga vara Gud lydiga än någon människa" uti det andliga, vi "är i ett i Kristus Jesus". Man ser hur väl det hela går ihop. Visserligen är det så att "var nu en lös hop ville häva sig upp" och förgära herrskapet, så är det inte rätt. Det är att andlig lärdom bruka till världslig misshandling. I sådant fall är det inte rätt att göra uppror, men "överheten haver den befallning att hon skall hålla dem vid makt som väl göra, och straffa dem förhindra dem som illa göra förtagande deras ondska att de icke göra så mycket illa som de gärna gjorde. Men de gärningar som skola varda goda för Gud, kan ingen människa varda tvingat till, ty det Gud skall vara behagligt måste gå av kärleken och ett fritt mod, till

skrymteri (det Gud hatar) kan man varda tvingat, men till rätta goda gärningar kan ingen tvingas."

Här öppnas ett fönster på glänt i den stränga lutherska läran om att i allt vara överheten underdånig. En gräns markerar. Olaus var en upptröstsman, inte blott mot den kyrkliga överheten.

Men nu var det den, det i första hand gällde. Prelater ska inte föra världsligt svärd det "säger jag av förberörda stycke platt nej till". Och när de kommer rusande med, eller släpper "ut avlat där man låter avgöra syndadot, där taga de penningar före." I apostlarnas tid utskiftades allmosorna ibland fattigt folk. "Men nu är det så förvandlat att med samma allmosa uppbygges slott och fäste, och stora palats och det fattiga folket lider jämmer och vedermöda. Stockar och stenar prydas med kyrkans penningar, och de fattiga lida frost och köld." Är det inte förbannat att en man som vill ändra sådant missbruk, han måste heta kättare. Och det de snackar om fastan är rena skojet. "Den fasta nu brukas är mera en åtskillnad på mat."

Alla romerska kyrkans stadgar om fastor, spåkningar, celibat och sådant var för Olaus blott hedniskt hokuspokus som förkvävde människans frihet, den Gud givit henne. Följden av dylikt är att "de där rika äro, köpa sig smörbrev och friheter av påven och äta vad dem täckes, och lyktas så därmed, att de fattiga varda tvingade och de rike äro fria." Låt oss inte bry oss så mycket om ceremonier, utan "det Guds ord låter fritt bli, det skola vi ock låta vara fritt". Fram för den frihet "som var och en kristen människa hava skall i sitt hjärta och samvete för Gud. Denna friheten haver det med sig, att ingen människa med sin egen lag eller stadga kan binda människans själ till någon synd inför Gud, ty den frihet Kristus oss givit haver, är osägligt kraftigare än alla människors band."

I stället för den från riket bortjagade ärkebiskopen Gustav Trolle, tog Brask på sig rollen som kyrkans överstepräst. Som

sådan jagade han Olaus och klagade hos Gustav Vasa över att han inte ville ingripa mot kätteriet. Men denne avfärdade biskopen med lugnande försäkningar. Där fick han ingen hjälp. Han provade med att försöka köpa Olaus, men se, det gick inte alls. Han erbjöd honom plats som sin sekreterare, och vid ett möte i domkapitlet i Uppsala frestades Olaus och brodern, Lars, med förnåma tjänster i katolska kyrkan. Detta trots "den förgelse och oro hos folket, som en av dem åstadkommer genom de predikningar, han håller för menigheten och vilka äro fulla av lutherska jäsämmen". (Brask i brev.)

Någon lyfte på en sten och angivarna kröp fram. Dekanen doktor Nicolaus satt upp en lista på åtta kätterier där Olaus avfallit, tillsammans med fulniga och svaga motbevis som han svassande översände Brask. Några kaniker från Uppsala var ute och sprang i samma ärenden. Störst möda lade dekanen Nils på att försvara bikten, här stod verkligheten kyrkans domsrätt i fara, en ömtålig punkt. Brask utverkade därefter enligt Geijer "påven Adrian VI:s bref om kätteriets utrotande i Sverige", "inquisiteurs tillsättande" och "förbud på Luthers skrifter". Och 1524 bannlystes Olaus och hans yngre broder Laurentius av Uppsala domkapitel. Men de katolska hade tappat greppet, deras intentioner misslyckades, och de mäktade inte genomdriva en kättardom mot Olaus.

Arten av Olaus svar hittar vi i orden att en rätt kristen måste bekänna sin "tro för hela världen, fruktande för ingen, varken hög eller låg". Snarare är den "fast mäktigare, som är med oss". Olaus guter mod i de sina. "Och se vi klarliga för ögonen, att freden haver varit kristenheten skadligare än förföljelsen". Det växer mossa på ligande sten. Inte ska vi "frukta människors buller", säger han sina vänner. Dessutom höll Gustav Vasa för tillfället en skyddande hand över reformatörerna.

De första åren var det trångt i portgångar en i huvudstaden, men 1527 signalerar

Olaus genombrott: "Man ser nu otaliga många falla med stor glädje till Kristi evangelium, de där med det första stodo hårdeligen emot." Men jublet samsades med oro:

O Jesu Krist vår broder kär,
värdes ditt löfte hålla.
Hugsvalaren lät komma här,
som oss lärar sanning alla,
att vi ej från dig falla.

Vi har nu sett hur Olaus ställde sig till folket; hur ställde sig då folket till Olaus? Hans växande inflytande berodde inte bara på predikandet och skriftstället. Under sju års tid, mellan 1524–31, satt han som Stockholms råds sekreterare. Det in-
nebar en ledande ställning och att hand-
lägga allehanda förvaltnings- och finans-
ärenden samt delta i rättskipningen. Här
vann han i stort mått borgarnas förtroende
och anlätades i tvistefrågor, affärsavtal,
testamentsfullgöranden och liknande. Och
när han dömdes till döden 1539 (i Öre-
bro!) vilket utslag omvandlades till böter,
betalade huvudstadens borgerskap 500 gyl-
den utan prut. De bad för honom.

Så här konkret kan inte böndernas håll-
ning fastställas. Och de var misstänksam-
ma mot den nya läran. I många brev till
Gustav Vasa från menigheter uti landet,
tillvitades kungen det att gynna en ny tro.
Nu är det verkligen svårt att se om det är
bondens ord som kommer fram i breven,
de skrevs förmodligen av prästen på stäl-
let eller någon liknande person. Men när
Gustav Vasa håller folktal (de är bevara-
de) så bedyrar han ivrigt att han ej om-
huldar någon ny tro. Nils Dacke kunde
vinna proselyter på en öppen katolicism,
men däremot ej segra. I bondeståndet på
riksdagarna syns en tveksamhet som mer
och mer försvinner. Bönderna hade vid
den här tiden uppnått en relativt stor sam-
manhållning och den formulerades i ideo-
logi, i tron. Så hade Sverige också mycket
få kättare. Bröts tron, bröts enheten och
disciplinen som givit så fina politiska resul-

der efterföljande mening: "Att upphäva
religionen som folkets *illusoriska* lycka är
att kräva dess *verkliga* lycka." För att det
hela ska bli riktigt tydligt, gör jag här en
liten katekes: *Opium för folket*. Vad är
det? Det är när någon givit eller pådyvlat
folket ett opiat. Företrädesvis någon herre
eller bildad, som lurat på det godtrogna
folket både ditt och datt. Här är folket of-
fer och saknar egen förmåga. *Folkets opi-
um*. Vad är det? Det är något som folket
skaffat sig självt och anammat. Här är
folket starkt och utgör ej objekt för andra.
Opiatet tas och formas av dem själva.

Som ni ser så talar två världsåskådning-
ar ur de båda översättningarna. Folk-
föraktarens och folkets. Jag instämmer
gärna i en korrekt översättning. Men åter
till Olaus.

Hans teologi har ovan beskrivits. Mest
som förnekanden och som resande i fjöl-
årsrabatten. De positiva slutsatserna kan
lätt dras. Uppenbar är hans teologis sam-
hällelighet och folklighet. Lika uppenbart
är budet: Skriften är försummad, har fått
stå tillbaka för människors bud och stad-
gar. Därför har predikan legat nere, och
lögnen fått fria tyglar. Oseder utbrett sig
och falsk lärdom dragits av fågelskräm-
man Aristoteles. Man har tvingat på folket
saker, vilket bibeln inte anbefallt. Men nu
flammar åter skriften som en eld. Sönd-
ringen inom kristenheten uppkommit ge-
nom påvans och biskopars tillägg, där inte
finns i bibeln. Gud har åter låtit ordet lysa.
Så starkt att det "räckt hit till oss i Sverige,
som endels bo här ytterst i världens än-
da".

När Olaus utlägger sin tro formulerar
han den gärna historiskt, som en under-
visning (magistern!) över alltrets tillblivelse
och människans skapelse, fall och upprät-
telse. Först skapelsen och urtillståndets
härlighet. Sen syndafall och allt det förde
med sig. Så upprättelsen med Jesu verk
och människans rättfärdiggörelse genom
tron. I förordet till Om människans ärliga
skapelse, fall och upprättelse sammanfat-

tar han sin boks innehåll så här: Först en
ordentlig genomgång av frälsningshis-
torien och på slutet "vill här i samma un-
dervisning mycket annat med infalla: Om
Guds lag och bud, om hans evangelium,
det är, hans goda löfte och tillsägelse, och
om den tro som människan skall sätta till
sådana Guds löfte och tillsägelse. Så var-
der här och talat om en Kristlig bön till
Gud, och annat mer som kristna männi-
skor är nyttigt att veta." Så lägger han ut
texten.

Central dogm för reformatorerna var
rättfärdiggörelsen genom tron allena.
Den Fabian Månssons fatiga fiskare fort-
farande brottades med i hans roman på
detta tema.

Man når inte frälsning, som de påviske
menade, med att göra goda gärningar utan
blott genom tron på Guds barmhärtighet
och genom Jesus förlösning. Detta var en
knivig punkt där teologerna gjorde långa
utredningar, men för Olaus var det hela
enkelt: "Så göra icke heller gärningarna
människorna goda, utan människan måste
först själv vara god, så gör hon goda gär-
ningar." Friheten var också den central och
problematiske. "Verkar Gud i alla skapande
varelser, var bliver då kreaturans frihet?
Så kan ock ingen neka, att Gud haver ju
försatt av evig tid vad med tiden ske skulle
båda ont och gott. Nu kan det ju ingalunda
annars ske än som han det föresatt haver,
ellers vore fel med hans visdom och för-
syn, ehuru man vill vända sig här utinan,
förklara det hit eller dit... Var bliver frihe-
ten?" Vår vilja synes fri, men Guds hemli-
ga verkan går utöver vårt förstånd. På ett
annat ställe heter det att "vår själ är ett
ädlare och högre ting än att någon männi-
ska kan råda och bjuda över henne". Frihe-
ten bekymrade Olaus. Friheten var dyr,
Gud hade givit den.

Gamla traditioner ville han gärna be-
hålla om de var sunda, men man måste
ständigt påminna om att de var männi-
skobruk. Någon bildstormare var han inte.
Den stora skulpturen S:t Göran och dra-

ken i Storkyrkan stred ju mot reformato-
rernas syn på helgon, men istället för att
förföras den så lät han flytta den till en
mindre framträdande plats. Och ingen
skulle tvingas till tro, enbart övertygelse
skulle vara medlet. Med tvång följde intet
gott efter. Ingen dogmatik och stelt snick-
rad lära, bara bibelkristendom. Fanns där
knebiga ställen i skriften, kunde man tolka
dem med klara ur samma bok.

Luther och Olaus föddes ur samma rörelse
och gav den färg. Båda gjorde uppror och
skar av påvens tentakler hemmavid, var
beredda offra livet, strävade att flytta kris-
tendomens tyngdpunkt ifrån kult till lära.

Vid sin vistelse i Wittenberg och i sin
läsning tog Olaus intryck utav Luther, det
är säkert, men lärjunge? Nej. Luther ha-
de kanske frigjort, men inte bundit ho-
nom: "Martin haver givit oss Guds ord fö-
re, det bekänna måste alla, som hans bö-
cker läst hava." Emellertid är han "en
skräpig människa som vi flera och kan fa-
ra vill så väl som vi. Men han råder därtill
att vi skola bliva vid skriften. Se vi att hans
ord draga överens med skriften då skola vi
följa honom, annars icke. Därför kommer
det oss föga vid att han haver farit vill stun-
dom (det han ofta själv bekänner i sina
böcker). Vi har Kristus för en mästare,
honom skola vi höra." Så här låter det of-
tast när Olaus kommenterar Luther.

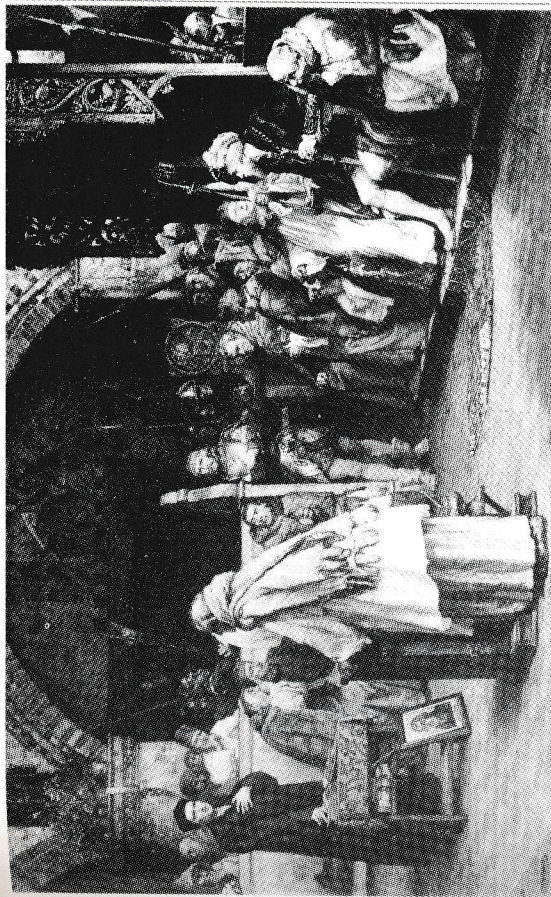
Den principiella skillnaden dem emel-
lan är politisk (och därav deras skilda teo-
logi). Bonden, smeden och hantverkaren
var för Olaus "Guds allmog" samt histo-
riens subjekt men herrarna ladubrytare.
Luther, med sina dryga strebtag, talade
om sina "kära herrar", medan "en bonde är
ett svin, ty när man dödar ett svin är det
dött." Inget himmelrike där inte, för detta
historiens objekt. Nu kan dock sägas att
dessa förkunnades i en uppriven, dishar-
monisk stund, men upprördhet avslöjar.
Bondeföraren Münzer lyfte på säcken:
Luther, du är "en eländig huggorm i din vi-
driga ödmjukhet." Luther underblåste an-
tisemitism, Olaus motarbetade medvetet
främlingsfientlighet.

De överensstämde i meningen om bi-
belordets centrala betydelse och i kamp
för det nationella språket, för nationen,
delvis i rättfärdiggörelsen vilket förde
med sig en degradering av institutionen
kyrkan. Så i synen på celibatet vilket ska-
pade en kår av klerker skilda från sam-
hället så de blev lämpliga som redskap
för en stat i staten. De drev fram statskyr-
kan, där dock Luther var mera absolut än
Olaus, som önskade frihet åt den nya kyr-
kans organisation. Prästerna skulle enligt
Olaus inte vara maktens drängar utan dess
gisslare, närmast folktribuner.

De skilde sig i frågan om vem som ska
ha nåden, vilka som är frälsningens anam-
mare. (Tänk på Luthers ord om bonden.)
Luther byggde ett system, medan Olaus
skyddade alla krångligheter och hänvisade
till Bibeln. Detaljer förblev detaljer. För
vår reformator är motsatsen Guds ord –
människans ord väsentlig, medan Luther
oftast diskuterar motsatsen lag – evan-
gelium, där auktoritet och ordning blev
honnörsord. Guds fordran överordnad
Guds kärlek. Guds ord är inte så mycket
dömande för Olaus, utan vägledande.
Skriften det är lag och evangelium men
han skiljer icke dessa såsom Luther. Hos
Luther är förnuftet och logik fientliga mot
tron de där Olaus såg som redskap för att
kunna motta ordet: "Kristendomen kan ic-
ke bliva bestående med mindre man ju
håller sina barn till skola och lärdom."

Luther angrep visserligen överklassen i
början av sin gärning, men från en ab-
strakt religiös position och hans ställnings-
tagande till bondekriget i Tyskland twin-
gade honom liera sig med herrarna. Där-
efter inbegrep han inte mer än nått och
jämt bönderna i ordet nästan. Olaus dela-
de heller inte Luthers kritik av Jakobs
brev, som hudflänger överheten.

Aven om religionen aldrig själv kan
gynna trosfrihet – om det är allvar – så
är Olaus mera öppen i sin hållning. Han
förklarade att reformationen i Sverige
"skett av ett välbetänkt råd för det meniga
bästa efter menige mans ja och samtycke."

Den stora disputationen av C G Hellqvist. Målad 1883. Disputationen mellan teologie doktor Peder Galle och Mäster Olof.

Och på tal om mässan: "Ingen varder nöd-
gad eller trugad till svensk mäsas, ej kan
heller någon nödgas därtill, såsom ingen
heller kan nödgas till Guds ord. Onödd
och otvingad måste man detta hava, så-
framt det skall göra frukt." Jämför Luther:
"Vi kräva för oss herravälde över sam-
vetena, och vi skola icke låta oss det från-
tagas." Visserligen ryade han mot påven:
"Att bränna kättare är emot den heliga
andes vilja", men senare krävde han att
avvikare skulle slås ned "som hädare. Er
plikt är att överlämna dem åt bödeln."
Alltså, jämställ inte Olaus med Luther på
samma dag. Olaus Luthers lärjunge?
Glöm det!

IV

Per Nysröm beskriver, apropå Fabian
Månssons historiska författarskap, Olaus
epok: "De ledande gestalterna i Sturarnas
och Gustav Vasas tidevarv kommer alltid
att fångla fantasin och egga vetgirighe-
ten. Den styrka som friktionen mellan
samhällsgrupperna nådde, det politiska li-
vets hårdhet och uppgörelsernas brutalitet
sörjde för att de som kämpade i första le-
det blev människor av hårdnat virke och

intensiv energi. Merendels spelade de om
makten och intressena med livet som in-
sats. Det är inte utslag av historisk ro-
mantik om uppmärksamheten lätt fångas
av de tiotal år, då den politiska arenan i
Stockholm dominerades av Gustav Trolle,
Hemming Gadh, Kristian II, Sten Sture
d y, Hans Brask, Olaus Petri och Gustav
Vasa."

Det är förklarligt att Olaus gick fram
som en politisk människa, han som ville
verka här i världen. Kallt vatten hällde
han på dem som ville fly. Inte var det nå-
got lättamt jobb som förestod, predikan-
terna måste verka bland ulvar: "Varen
snälle som ormar och stån faste, ty den tid
skall komma, att sådant skall eder behö-
vas. Och det skall komma därtill, att de
skola gripa och fänga eder, och överan-
tvarda eder på deras rådhus, där ogär-
ningsmän plägar dömas, och i deras för-
samlingar skola de hudflänga eder." Inga
falska förhoppningar, utan realism. Ska-
rorna förmanades, kanske som i hans vers:

Var ej för hastig eller för bråd.

Handla med besked, det är dig råd.

Då Olaus återvände hem år 1519 och

sattes till kansler för biskop Mattias i Strängnäs var han en ung man utan eller med svagt politiskt intresse, men händelserna skulle snart fånga honom. Hans biskop mördades i Stockholms blodbad och befrielsekriget drog fram över landet. Blodbadet ruskade om honom och i kampen mot Kristian II vet man ej hur han tagit del. Men som han lärde Laurentius Andreæ reformation, tycks denne i sin tur ha lärt Olaus det nödvändiga sambandet mellan politik och reformering av kyrka och lära.

Andreæ blev viktig för Olaus som stöd och vice versa, de blev ett riktigt radarpar, där Andreæ organiserade och Olaus propagerade. När Andreæ efter segern av Gustav Vasa togs till dennes kansler, såg han till att Olaus valdes till sekreterare i Stockholms råd och att han fick predika i Storkyrkan, en viktig länk. I rådet, där temperaturen var hög, skolade han sig politiskt och vann Stockholms hantverkare genom att elda från två håll, från råd och från kyrka, med politik och predikan.

Genom taktisk slughet klippte Gustav Vasa Sveriges band med påven 1523-24 utan att hans verktyg här kunde protestera. I planläggningen deltog Andreæ och säkert även Olaus. Påven sattes på pottkanten på så sätt att han tvingades hålla fast vid den avskydde och landsflyktige Gustav Trolle som ärkebiskop.

1525 hade Olaus stärkt sin ställning i huvudstaden så pass att han utmanade kyrkans överhet genom att gifta sig, med sin Kristina. De skrifter han nu gav ut och planerade var en del i en offensiv som reformatorerna kokade ihop och genomförde hösten 1526 för att få till stånd en disputation mellan de båda lägren i syfte att grundlägga ett politiskt beslut om evangelisk predikan.

Inför den avgörande riksdagen 1527 smidde Olaus och Laurentius tillsammans med kungen planer på hur man skulle stöta det gamla i gruset. Förberedelserna var minutiösa; underminerande skrifter och ordentlig analys av hur motståndet skulle

kunna brytas. Det satt hårt åt och vid nedlag väntade bålet. Men Andreæ fördes slipat och med överlägsen skicklighet det hela i hamn. När kungen hotade att abdikera slutade besluten med att kyrkans gods drogs in och att Guds ord måtte rent och klart predikant varda. På riksdagen fick också Olaus till stånd den disputation som reformatorerna efterträvat, vars förspel i skriftlig form jag tidigare citerat. I debatten segrade tydligen Olaus och bönder och bergsmän skrek åt motståndaren, doktor Peder Galle, som vägrade tala svenska. När biskop Brask snart därefter smet utomlands kommenterade Gustav Vasa det hela med några vändningar lånade från Olaus: "Så länge han kunnat mjölka, klippa och slakta fåren hade han stannat. Men när Guds ord kom som sade att han skulle föda dem, då flydde han."

Året därpå höll Olaus en kröningspredikan av alldeles eget slag. Det är säkert den minst underdåniga utläggning som hållits vid ett sådant tillfälle. Här presenterar Olaus sin mogna politiska uppfattning. Jag frestar citera alldeles för friskt och misstänker att Gustav Vasa vred sig i stolen när han hörde slikt. Överhet är egentligen onödigt, och "var ogärningsmän icke vore till, gjordes oss intet herrskap behov." Men vi får dras med dem så länge, dock ska kungen först och främst veta att "Gud haver skickat konungen för folkets skull och icke folket för konungens." Uti sitt ämbete skall (inte bör) han "söka efter den menige mans nytta och gagn." Basta. Och "den nu en kristen furste vara vill, han måste visseliga lägga den mening av, att han vill vara en väldig herre över sina undersåtar, och regera dem efter sitt eget sinne sig själv till godo och gagn. Förty var han sådan mening haver, då är han icke en rätt kristen utan en tyrann över Guds allmoge." Det var ord och inga visor det; förmaningarna saknade anda och slut och tiden blev nog kungen lång. Varför kröner vi en överhet? "Det är för den skull att de skola varda straffade som illa göra. Ty Guds rättvisa tillkräver det,

att det skall straffas som illa görs. Därför haver han ock insatt överheten som det göra skall, och är i det ärendet Guds tjänare, och bär svärdet dem till hämnd som illa göra. Därför måste vi vara överheten underdåniga, ej allenast för straffets skull, utan ock för samvetets skull. Vårt eget samvete giver det med att herrskapet måste ju vara för det meniga bästas skull. Därför, den där icke vill vara herrskapet underdånig, han gör emot sitt eget samvete, i det han vet att han gör emot det meniga bästa." Så lägger han in sin vanliga reservation "att var de något vilja påbjuda det vi icke hålla kunna med mindre att vi gingo emot Guds bud, då skulle vi inte akta deras bud, utan vara Gud mera lydiga än människor." Slutligen gläds han åt att vi fått en svensk kung.

Med tiden gled han också ifrån Paulus, för vilken ont som gott var av Gud, och närmade sig Johannes som ansåg att Gud blott stod för det goda. Därmed blev det också legitimt att stå det onda emot.

Kyrkomötet i Örebro år 1529 tog blott ett halvt kliv framåt, varför vissa stockholmskyrka frasaradikaler ondgjorde sig över Olaus, som varit med. De ville reformera utan folket. I rådets tänkebok, ett slags protokoll, beskrev vår sekreterare det så här: När tyskarna kom upp i rådet "då steg mästare Olof sekretarius fram och hade ett tal till de goda män som där tillstädes voro, och förtalte med många ord huru han förstått hade att de tyska köpsvenner här i staden voro ej med honom väl tillfreds, ej heller med de andra som varit hade i det concilio som senast stod i Örebro, huru de skulle hava låtit beveka sig till att träda ifrån evangelio och låta det komma på det gamla igen, i det de tillstätt hade att beläte, vigd vatten, palm och andra ceremonier skulle bliva bestående." Man måste fara sakta fram med folket här i landet, övertygelse är bättre än maktspråk, förklarade borgmästarna och då tyskarna inte ville rätta sig därefter sattes fyra av dem in i siskaburen.

1530 kom ett katolskt motförsök kanske

inspirerat av det tyska, men året efter nådde man en viktig seger, då Olaus bror bland fyra föreslagna valdes till svensk ärkebiskop. Rösterna talar om styrka; över 150 för Laurentius Petri, respektive 14, 3 och 3 för de övriga kandidaterna.

Vid samma tid utsågs Olaus till Gustav Vasas kansler men från hans verksamhet som sådan vet man icke mycket utom det att Olaus i konkreta frågor hade andra synpunkter än kungen. Enligt honom klarade Olaus heller inte att skriva kanslisvenska. Som kansler var han lika god, påstod regenten, "som en frisisk ko till att spinna silke, eller som en åsna till luteslagare." Rätt tolkat är det nog ett gott betyg. Det man vet är att Olaus ville avgå 1532, men det skedde först året därpå. Olaus var obójlig.

Kanske därför närmade sig kungen de reformvänliga inom den gamla kyrkan och uppmuntrade av detta startade de katolska nya anfall på Olaus och hans vänner. Åter hade trångmålstid kommit, då evangelii förkunnare är "av herrar och furstar hållne för upproriske män, vilka vilja obestånd åstadkomma mot deras herrådöme." Och "motståndarna äro många och starka. Vi får heta kättare, och man kallar vår förkunnelse omogna studenters djäknespel." Dock har vi nu något lättare, "det är icke stor nöd att predika evangelium nu, medan förföljelsen är icke så stor som hon tillförne varit haver."

Gustav Vasa tog sig tyska rådgivare, Norman och von Pyhy, i ett försök att bryta reformatorernas nackstyvhet. Kyrkan skulle fullständigt ställas under kronan. Olaus dundrade för mycket och skärpte tonen mot tronen, både i tal och skrift. Och trots att halva landet nu var vunnet, enligt honom själv, diskuterade han nu frågan om en kristen förkunnare har rätt att rädsla sig genom flykt. Hotades han inte till livet av den katolska ligan, var det kungen.

1539 låter kungen sina tyska torpeder, i ett sista försök att kuscha och knäcka Olaus och Laurentius Andreæ, inför domstol anklaga dem, sedan de motsatt sig

kungens plan på en ny organisation av kyrkan i Gustav Vasas smak. Anklagelseakten, ett föga juridiskt dokument, går ut på att de skulle ha känt till ett fyra år gammalt försök att mördra Gustav Vasa utan att meddela honom (kanske bikt?) men är egentligen ett (i tryck) 43 sidor långt vredsutbrott mot deras beskriande av konungen. Av en provisorisk domstol, där brodern Lars tvingades sitta med, dömdes de båda till döden, vilket straff "av nåd" sedan omvandlades till böter. Syftet var nog inte att döda dem, utan att i allmänhetens ögon utmåla dem som orosstiftare och därigenom minska deras prestige. Här kan-ske man jämföra med Giftrasättet, där Oscar II försökte samma sak med Strindberg. I domen står att Olaus erkände sin skuld (på sina bara knän). Men tydligen vidgick han bara kännedom om mordförsöket, men inte övriga åtalspunkter. Vad man kan se misslyckades kungen fullständigt att i allmänhetens ögon stämpla mästern Olof som omöjlig. Det var aldrig något problem att få ihop till bötessumman. Och Gustav Vasas planer på en ny kyrkostyrelse slog slint (trots beslut) och han tvingades att förneka de båda tyska hantlangarna. Han måste retirera och åter acceptera Olaus; denne finns upptagen 1541 som medlem av kungens stora råfsting, 1542 erhöi han inkomsten från Alunda pastorat och utnämndes till inspektor över Stockholms skolor och 1543 nämns han som stadens kyrkoherde. Gustav Vasa fick krypa till korset. Olaus hade inte vikt sig. 1544 heter det att han "huger alltid så mycket på överhetens sköld, som han plägar." Ett föredöme, alltså. Han lyckades också överleva alla sina fiender och dog en naturlig död 1552.

Ett föredöme för sin tid var även Olaus Domarregler, med dem skulle han ha blivit en 1500-talets Beccaria, om det övriga Europa brytt sig något om utkanten i norr. I Sverige har de stor betydelse (även om exempelvis 1734 års lag inte hunnit ifatt Olaus); från början av 1600-talet står de som inledning till lagboken och står där

än. Tillsammans med En liten ingång i lagboken, Kommentarer till stadslagen och Glossarium juris tillhör de hans författarskaps juridiska block. Domarreglerna är en varm, mänsklig och folklig skrift, mästerlig i formen. Den är byggd på eget, på svenska ordspråk och svensk lag och folkligt rättsmedvetande samt romersk och biblisk rätt. Trots blandningen är den helt Olaus.

Deras auktoritet har ständigt stigit, trots att vissa delar behandlar förhållanden tillhörande det definitiva förflutna, skriver en lagvän Åke Holmbäck: "Domarreglerna ha aldrig antagits av konung och riksdag, men flera av dem återopas ofta såsom uttryck för gällande rätt. På få ställen ljuder det svenska språket mera manligt och stolt än i domarreglernas satsningar. Många av reglernas uttalanden äro kända långt utom juristernas krets."

– Den menige mans bästa är den yppersta lagen, och därför det som finnes den menige man till nytta vara, det bör hållas för lag, ändock att beskriven lag efter orden synes annorlunda lyda.

– Det rätt och skäl icke är, det kan heller icke vara lag.

– För de skäl som lagen haver med sig, gillas hon.

Den ledande idén är klar, anser Holmbäck: "att skydda den menige man för godtycke och hårdhet i rättstillämpningen, den oskyldige för att dömas för brott, som han icke har begått."

Domarreglerna bröt med den gamla teorin för bevisskyldighet och lade denna helt på kändesidan och framhöll den anklagades rätt att kalla vittnen. När den tyska rätten under samma tid skärpte det inkvisitoriska förfarandet med hemlig rätttegång och tortyr, sökte Olaus kringgård tortyren och bringa den ur bruk; den fick användas men bara vid högmålsbrott och då försiktigt. Genom tortyr vunnit bekännelse underkände han totalt. Vad gäller straffets storlek skulle man ta hänsyn till avsikten "och om det är skett av berätt mod eller ej," samt "allt straff bör vara till

förbättring och om möjligt sådant att det icke förhindrar honom, som straffad varder, till att bättra sig." Som exempel nämner Olaus när öronen skärs av tjuvar eller horkonor sättas på käken. Meningslös grymhet är just meningslös. Därutöver slogs han för likhet inför lagen: Om två stult, en av vanartighet och en annan av fatigdom är det inte likhet inför lagen med samma straff. (Det är förbjudet för både fattiga och rika att sova under Paris broar.) Han strävade ut över formell likhet, men motarbetade godtycke, såsom övermåttan skadligt.

Om du nu inte ska läsa något annat av Olaus, så ska du läsa hans Domarregler, men läs gärna i Gunnar T Westins utgåva, Skriften i urval, som kom 1968. Den är bra, där finns inte heller som i lagboken senare dåliga tillägg, som till exempel ordlen om domaren som alltid kan "laga efter lägligheten," ett främmande godtycke.

När Fredrik Ström i en uppsats i samlingsverket Arbetets söner går igenom Ordspråk, domarord och bibelspråk som frihetsfacklor, vilka haft och har betydelse och använts av arbetare i kamp för frigörelse, då finns "den store reformatorn och frihetsskåpen" Olaus ord rikt förtädda. Bortsett från alla bibelspråken Olaus haft om hand, räknar Ström upp 148 stycken ordspråk och domarord av vilka minst 25 härstammar från Olaus eller har passerat genom honom, mest då domarord (ur Domarreglerna). Ofta förbiser man, skriver Ström, att arbetarrörelsens ideologiska rötter, suger näring även ur svensk jord, och bär arvet av tidigare frihetsrörelser.

V

Klarsynt historiker. Alltför klarsynt ansåg Gustav Vasa. Olaus färdigställde vid slutet av sitt liv sin Svenska krönika. Den är så giftig (sann) att den krypanne Klemming, som gav ut den i tryck på 1800-talet, försåg den med följande devota dedikation till dåvarande kungen:

Den store konung under hvilkens rege-

ring detta arbete författades, ansåg det med oblidla ögon och yttrade att det icke mycket dugde." Sjelf mäktigt ingripande i fäderneslandets öden, stod dock GUSTAF VASA den näst föregående tidens händelser för nära, att oväldigt bedöma dess historia.

Tre århundraden hafva sedan dess förflutit, vidgat synkretsen, ändrat åsigtarna; vi våga derfor hoppas, att Sveriges nuvarande konung skall, i detta afseende sin store företädare olik, med välvilja emottaga *Sveriges första historia på modersmålet*."

Att den är bra förstår man inte bara av denna reservation utan även av Gustav Vasas agerande. När han först fick höra talas om den, undrade han nervöst om "oss bliver all ting till bästa mening utlagt." Och då han läst krönikan fann han den föra "en falsk grund och mening om de kristlige herrar och furstar, som i förtiden här i riket ostraffligen regerat hava." Den skulle "platt avläggas och ingalunda komma i bruket, förrän hon bleve korrigerad." Så han satte sina söner på att spåra och beslagta de avskrifter som cirkulerade, vilket inte lyckades alltför bra då den att döma av den stora mängden handskrifter som finns kvar, bör ha varit ett av reformationstidens mest lästa arbeten.

Olaus skriver på tal om Magnus Ladulås som gjorde lag på att "den där bonden gästa skulle, han skulle göra honom lika för sin kost och tåring. Och detta namnet Ladulås är ett ärligt namn, där konung Magnus haver haft större heder och pris utav, än han vordet kallat en romersk kejsare. Ja, det finns icke många i världen som kunna kallas Ladulås, ladubrott haver alltid varit i världen mera allmänt." Sådana reflektioner gjorde Gustav Vasa rasande. Han kunde med häxan Glorela utbrista, då djävulen smorde henne på ett känsligt ställe:

Å, skände dig Gud, så du mig hiar; utav nässlor mitt ars fast kliar.

Olaus skrev sin krönika så att de efterkommande må "lära av deras förfäders välfärd eller fördärv, huru de sig i alla stycken skicka skola, och vad nyttigt eller skadligt vara plägar. Ja, efterkommande hava och där en stor fördel av. Ty det är ju bättre bli va vis av annans ofärd än av sin egen." Sådant syfte anses inte nu vetenskapligt, åtminstone inte av officiella svenska historiker. Men endast den isolerade professorn, instängd i en orörlig värld, vägrar lära av historien, och vägrar se det berikande av historiskrivningen som kommer från en sådan utgångspunkt. Den som söker, han finner. Professor Sten Carlsson säger härom att Olaus Petris

"primära syfte var emellertid inte vetenskapligt." Han anser indignationen för en dålig vägvisare och vill själv blott blygsamt leverera byggnadsmaterial till samtidens världsbild. Nog är Olaus premisst minst lika bra för att nå vetenskapliga resultat som professor Carlssons. Alla har alltid ett syfte med att skriva historia. Vetenskap lever inte på att vara urvattnad och blodlös; pregnant och laddad vinner den sanningar.

När Olaus tidigare eller samtida kolleger i facket okritiskt naivt svalde gamla sagor (de kunde exempelvis föra kungalängden tillbaka till Moses tid) rensade han kritiskt. Sådant är platt ovetligt och vi har bara 400 år med skrivna källor, konstaterar han torrt. Samtidigt försökte han övervinna annalistiken, uppräddandet av olika händelser, och sökte sammanhang. Av följande fakta: 1) 1313 för kung Birger med en här till Gotland för att utkräva en skatt öborna vägrade erlägga, 2) 1316 valde sig smålänningarna en egen konung som Birger lät döda, blir "Och efter det att dessa tre bröderna, konung Birger och båda hertigarna hade skiftat riket sig emellan, och alla ville de föra stor ståt. Därför lades mycket tunga och många skatter uppå landet så att bönderna vordo platt utarmade. Och för sådan beskattnings skull, blev ett upplopp på Gotland. . . Desslikes och de i Småland

spjutsångs ände.

Patriot är Olaus också, men ingen chauvinist. Det traditionella danskhatet hade ingen bättre vedersakare, men Kalmarunionen förde intet gott med sig. Engelbrekt frälste vårt land, även om han var en världslig upprovsman. Vikingarna en hopskalkar och tyranner "som intog annans mans land och städer, där de ingen rätt till hade." Svenskarna är emot nationellt förtryck och "hava väl den art och sätt med sig, att de äro plumpaktige och grova i deras åthävor. Så äro de dock likaväl storsinnade och dristiga, och vilja icke varda föraktade. Och därför äro de ofta komne på obestånd med främmande män som dem föraktat hava." Och "med främmande herrar kommer mycket främmande folk, med främmande seder, där landets inbyggare varda förtryckte och underkuvade med." Dock skall man hellre betill Gud om att omvända onda herrskapsinnes, än att själv fördriva dem.

Svenska Krönikan är den första även i dag läsbara historien; den fångar skeendenas dramatik och är skriven för folket och där figurerar inte bara adel, kungar och politiska beslut, här framskymtar även folket i arbete och politisk kamp, särskilt i arbetets senare del. I tidigare verk eller samtida, bortsett från Olaus Magnus stora verk Historia om de nordiska folken och Engelbrektskrönikan, hade folket varit på sin höjd offer för omständigheterna. Folket är inte material för någon utan själv verksamma för dagen och framtiden. När Olaus sökte skildra den historiska sanningen, undertrycktes hans krönika. Historia, på rätt sätt, är krut och verktyg för en framtätrövande klass och farlig för överheten.

VI

I inledningen till en antologi om reformationen på kontinenten, (Reformationen – frihetskamp och överhet) sammanfattas dess dubbla betydelse:

Långt ner i detta oroliga 1500-tal for-

made levande och kämpande människor förutsättningarna för den framtiden som i dag är vår nutid och vårt förflutna. Den ideologiska grunden till den starka staten finns där, underkastelsen som moralisk plikt; men också de tankar om tros- och samvetsfrihet som oupplösligt är förenade med den västeuropeiska demokratis och de moderna folkrörelsernas framväxt.

Detta kan diskuteras. Att reformationen bidragit till alltför lojala medborgare är väl riktigt, även om knappast Olaus kan beskylas för att sprida underkastelsens evangelium. Det andra är väl blott delvis sant; 1700-talets upplysning med dess andliga befrielse hade sin starkaste hård i det halvt katolska Frankrike.

Även om Vasabröd och Vasalopp över-

svämmar marknaden har också Olaus satt yttre spår; i Gävle skyltar vi med en Mäster Olofsgata, om än bara en kort stump. Hans inflytande är inre, ideologiskt, hur vi i allmänhet förhåller oss. Hur vi uttrycker oss. Inte hur överheten beter sig.

Hurdan var Olaus? Inte vattenkammad och som du har sett, varken svikare eller avfalling utan en väldig rese, en europeisk humanist med vidsträckta kunskaper och sin tids mest avancerade åsikter, vetenskaplig, folklig och med lysande begåvning. Engelsmannen Michael Roberts, raktariserar Olaus som en reformator av Erasmus typ, det stämmer väl på bredden i hans verksamhet, i hans strid för förnuftet och som förelöpare till upplysningen, i avgränsningen mot Luther, men inte i deras personliga hållning; författaren till Dårskapens lov saknade Olaus mod och offervilja och vågade aldrig bryta med de mäktiga. Smedens barn tål bäst gnistorna.

Ständigt läste han, men inte bara religiösa skrifter. Gärna "förståndiga hedningar." Och dåtidens humanister, svensk och allmän historia, juridisk litteratur.

Man har påstått att Olaus saknade livsglädje. Visst ägde han väl puritanens allvar inför uppgiften, vilket är nödvändigt

om något ska bli gjort, och jag har svårt att finna samband. Mörk i hägen? Inte är det mitt intryck när jag inventerat Olaus liv och verksamhet, hans samlade skrifter i fyra tjocka band och Bibeln. Över porten vid sitt hus på Storkyrkobrinken hade han i runskrift låtit rista: "Skäggig haka kläder icke väl i dansen." Jag föreställer mig Olaus släktakad. Som exempel anför att han skulle ansett äktenskapet för en plikt. Men hör nu här: "När Gud så hade skapat man och kvinna, inplantade han en sådan lust och begär i dem, att de fingo kärlek var till annan och lust och vilja att bli samlade." I den här meningen förekommer ordet lust två gånger.

Nog kan han realistiskt utmåla äktenskapets vardagliga mödor, både mannens och hustruns slit för dagen, men "när man och kvinna äro i ett rätt äktenskap och älska varann, så är detta Gud ganska mycket behagligt, och de äro då i den stadga, som Gud haver välsignat med barn och blomma, lycka och salighet..." Och till skillnad från 1917 års Bibel har Olaus bibelgestalter verkliga kön. Så är nu även kärleken erövrad.

Släende är också planmässigheten i det strategiska upplägget av verksamheten, ingen virrig världsrännvänderhet där inte. Aldrig blev han stor på sig, flydde aldrig

uppåt som en uppkomling. Allt radikalt med åren blev han också. Friheten ett kärt tema: Som Guds barn med tron "få vi en sådan fri ande, att vi icke som träl för räslas skull..."

Finner du ingen likhet mellan svenska kyrkan i dag och Olaus, sätt det inte på hans konto. "Ingen kan skylla smeden som svärdet gör att det varder missbrukat", är hans egna ord. Mot slutet av sitt liv miss-tröstade han, kanske därför att han såg hur ortodoxin tog vid: "Tron är utsläckt och kärleken förkolnad." Till det då levande släktet satte han ingen lit men formulera - genom att komprimera Uppenbarelseboken - åt framtiden och oss en utopi. Senare "då sker Guds dags tillkom-melse, i vilken himlarna av eld förgås skola och elementen försmälta av hetta. Men nya himlar och en ny jord vänta vi efter hans löfte, där rättfärdighet uti bor. Ty denna himmel och denna jorden, med allt det på henne är, är besmittat av synden. Därför måste de ock uppbrännas, men efter uppståndelsen kommer ett nytt och heligt folk; ty höves dem ock en ny himmel och en ny jord, där ingen synd utan all rättfärdighet uti bor." En revolutions-brasa, där fåren skulle skiljas från getterna och vetet från agarna ●

BOKANMÄLNINGAR

grafisk form: Gunilla Karlsson

Ansvariga:
Lars Andrée
Marianne Fors
Fridhemsgatan 46 B
852 42 SUNDSVALL

Tel. 060-11 70 24

Ill. Kaj Stuart-Beck

Inger Alfvén. LYCKANS GALOSCH. 215 s. Bonniers 1986. Pris: ca 122:-

ISBN 91-0-046891-6

Alfvén beskriver relationerna i ett modernt triangeldrama. I tjuugoåta år har gynekologläkaren Ingvar och hans tillgivna hustru Ellen varit gifta, då Ingvar förälskar sig i nitton år yngre, fria och självständiga Elsa.

Med snudd på skiosklitteratur komplicerar Inger Alfvén situationen genom att låta den kärleksdrabbade yngre kvinnan ställa villkor och begära ett barn med sin försiktige älskare. Hysteriskt vägrar Ellen

skilsmässa. Känsloutbrotten är många och ångesten svår. Ibland ler lyckan. Gestalterna i *Lyckans galosch* verkar ändå på något sätt tunna och blodfattiga.

Alfvén berättar trovärdigt utan överraskningar. Alla personer reagerar som man väntat sig. Elsa sväller av moderslycka. Nyförälskade, medelålders Ingvar är svart-sjuk. Ellen lämnar den välvärdade villan och flyttar till lägenhet. Allt utvecklas enligt känt mönster. En lättläst, men tam och tråkig bok.

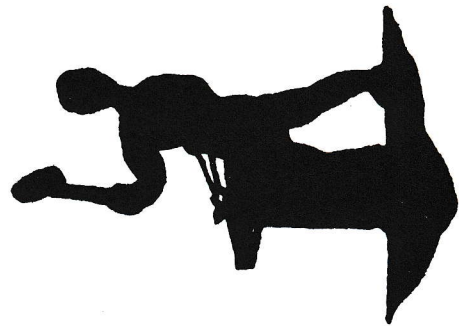
Gunborg Andrée

Gunder Andersson. *DIÄVULEN I NOTRE-DAME*. 281 s. Legenda 1987. Pris: ca 147:-

ISBN 91-5821025-3
I denna omfångsrika diktsamling känner läsaren igen författarens privata tonfall. Han beskriver här det moderna samhället där »de uppkörda spåren bytts/mot friheten/till vilshenhet/och nya vägval» och kastar långtansfyllda blickar mot det optimistiska 50-talet.

Hos Gunder Andersson märks en mot-sättning som rör hans ursprung i arbetarklassen. Han kryssar mellan stoltserandets Seylla och fömekelsens Karybdis. Det gick bra i de tidiga novellsamlingarna från 70-talet men sedan har en omotiverad respekt för salongerna lagt hämsko på upprorsandan. Kanske närmar han sig nu en insikt om att dessa bojar är självpåtagna. Han bryter här igenom säkrare och mera målmedvetet än på länge.

Dennis Zackrisson

Åke Bergman. *DEN NYA GIVEN*. Artiklar och reportage om arbetsgivarnas strategi. 157 s. Tiden 1986. Pris: ca 107:-

ISBN 91-550-3244-3
Informationsteknologin möjliggör — och framtvingar — nya rationaliseringsstrategier. Taylorismens principer om maximal uppdelning av arbetet och åtskiljande av manuellt och intellektuellt arbete är inte längre den självklart lönsamma arbetsgivarstrategin. Man kan låta arbetarna själva sköta inställning/programmering, planering, produktionsuppföljning, etc — och således utnyttja fler förmågor hos den redan betalda arbetskraften.

Men taylorismen är också ett instrument för kontroll och styrning av arbetare och produktion. Hur ser en ny kontrollstrategi ut? Om detta handlar Bergmans bok. Han sammanfattar aktuella försök till ideologisk och ekonomisk uppknytning av arbetarna till företaget: kvalitetscirklar, vinstandelssystem, franchiseföretag, etc. Och hur detta backas upp av stat och kommun.

Boken är jordnära och faktpäckad, men tyvärr något trögläst. Dess stora brist är avsaknaden av analys. Som faktsamling över dagens utveckling är den dock mycket användbar.

Hans Olsson

Paul Davies. *GUD OCH DEN NYA FYSIKEN*. Övers. Lennart Edberg. 284 s. Pris: ca 147:-

ISBN 91-518-2083-8
Vilket är förhållandet mellan religion och naturvetenskap? De flesta moderna vetenskapsmän uppträttar en klar skiljelinje; vetenskapen beskriver den sinnliga världen medan religionen uttalar sig om saker utanför sinneserfarenheterna. Sett i ett längre perspektiv har det visat sig att den sinnligt uppfattbara världen har vidare gränser än vad man vid en viss tidpunkt antagit. Vetenskapen har trängt in på områden som ansetts tillhöra religionen.

Denna process fortskrider. Den moderna fysiken har gett kunskaper som gör att många religiösa föreställningar måste omvärderas. Det gäller fundamentala frågor om tiden, rummet och det medvetna jagets förhållande till omvärlden. Den moderna forskningen om artificiell intelligens har också börjat närma sig frågan om självmedvetandet.

Om allt detta har Paul Davies, vetenskapsman och populärvetenskaplig författare, skrivit en tankvärd och underhållande bok.

Svante Svensson

Sven Delblanc. *MORIA LAND*. 260 s. Bonniers 1987. Pris: ca 177:-

ISBN 91-0-047247-6
I ett framtida härtaget Sverige, medskyldigt till sitt öde och påfallande likt det nuvarande, där det förfärligaste som hänt tycks vara ledan, bristen på kulinarisk föda och gott vin, försöker en av de fåtaliga trötta liberalerna (> mellan maktens tyranni och upprorets galenskap») urskulda sitt liv i ett brev till sin son medan behovet av Gud växer i hans buk.

Sven Delblanc hör till den där lilla guldkantade gruppen författare som riskerar att hyllas ihjäl. Men jagar icke detta sprittande språk tillräckligt stora tankar att bära? Söker icke dessa väl lustiga former allt oftare ett innehåll framdrivet ur äkta personligt patos? Som i *Åsnebrygga*, som i *Grottanen*, som i *Samuels bok*.

Abraham gammal! utbrister brevskrivaren i *Moria land*. Men fördömt lätt för att skriva har han.

Mats Miljand

Anders Ehnmark & Per Olov Enquist. *PROTAGORAS SATS*. På spaning efter det politiska förnuftet. 409 s. Norstedts 1987. Pris: ca 197:-

ISBN 91-1-871292-4
Platon är en självklar utgångspunkt när författarparet här samlar texter från en dryg tioårsperiod med nyskrivna kommentarer. Lästa i ett sammanhang framträder idealismen i Dramaten-pjäserna *Mannen på trottoaren* och *Chez Nous* lika tydligt som i det tilltänkta TV-spektaklet *Furstespegl* och avsnitten ur *Doktor Mabuse*. Men att framställningen endast rör »synen» och »tolkningen» av omvärlden och inte den reellt existerande verkligheten blir klarast i de politiska artiklarna, bl a den berömda *Poliska katekesen*.

I stället för filosofiska analyser bjuder Ehnmark/Enquist läsaren på skarp satir av politiska uttryck i samtiden parat med extrem trendkänslighet. Och eftersom det är obehagligt att bli avslöjad möter de här texterna, trots sin serviliter gentemot de verkliga maktbävararna, ett visst motstånd på lägre nivå och kan vara roande läsning.

Dennis Zackrisson

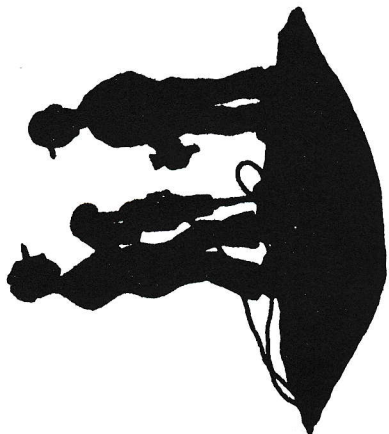
Heinz Körner. JOHANNES. En berättelse. Övers. Ingemar Johansson. 116 s. Forum 1987. Pris: ca 100:-

ISBN 91-37-09234-0
Vem är det som styr ditt liv? Lever du som omgivningen tycker du ska? Är du nöjd med ditt liv? Det är sådana frågor som bokens huvudperson Klaus ställs inför.

Den vise mannen Johannes dyker upp från ingenstans och tvingar Klaus att examinera sitt liv och pekar också på de slumrande möjligheter han har. »Ingen rår för i vilket samhälle han är uppvuxen eller hur han blivit uppfostrad. Men var och en rår ensam för vad han senare gör av detta.»

Körner vill provocera läsaren att fundera över livet. Han har gjort det i en slagkraftig form där dock resonemangen då och då vacklar på gränsen till det banala. Resultatet blir ändå en tankeställare för oss alla.

Staffan Glassel

Martin Koch. MAURITZ. Martin Koch-sällskapets årsbok 1987. Förord Ansgar Olofsson. 263 s. Gidlunds i samarbete med Martin Koch-sällskapet i Hedemora 1987. Pris: ca 130:-

ISBN 91-7844-080-7
Mauritz utkom första gången 1939, knapp ett år före författarens död. Det är — vid sidan av debutboken *Ellen*, vilken i fjol utgjorde Martin Koch-sällskapets årsbok — det mest självbiografiska verket i författarens produktion, en barn- och ungdomsskildring, en ljus och nästan idylliserande pojkbildelse skriven med lätt hand och i optimistiskt tonläge.

Boken *Mauritz*, på sin tid hälsad som en litterär »återkomst», äger inte samma kraft och tyngd som de stora verken från tioalet (*Arbetare*, *Timmerdalen*, *Guds vackra värld* etc.). Men det är ändå en klassiker, en bok skriven av en av den svenska proletärlitteraturens banbrytare, och som sådan värd en nyutgivning. Kanske hade dock förlaget gjort bättre i att låta sätta boken på nytt. Nu demonstreras i stället nackdelen med faksimil. Tryckfelen konserveras.

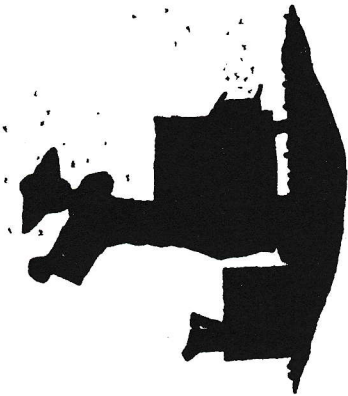
Margareta Zetterström

Carl von Linné. SVENSK FLORA. Övers. Helge Erickson & Åke Ohlmarks. Ill. 482 s. Forum 1986. Pris: ca 222:-

ISBN 91-37-088629
Man skulle önska att Linné själv hade översatt *Flora Svecica* från latin till svenska. När det nu inte blev så får man vara tacksam över att en översättning föreligger nu, 230 år efter andra upplagan 1755.

Linné har alltid något att säga. Här finns det mycket att hämta för den natur- och kulturhistoriskt intresserade. Att använda *Svensk Flora* som fältflora har dock säkert sina sidor.

Stig Granqvist

Jan Myrdal. DEN ALBANSKA UTMANINGEN 1968-1986. Foto Gun Kessle. 194 s. Norstedts 1987. Pris: ca 49:50

ISBN 91-1-873171-6
När *Den albanska utmaningen* utkom 1970 fick den stor betydelse för den politiska debatten inom vänstern. Exemplet Albanien visade hur ett litet land byggde socialismen på egna villkor, med bevarad nationell självständighet. Priset, en omfattande politisk och ekonomisk isolering, diskuterades också.

Därefter bröt Albanien med Kina, den politiska konjunkturen svängde och Albanien försvann ur debatten. Alltså återutger Myrdal nu sin Albaniensbildning tillsammans med några nyskrivna texter, som bl a diskuterar utvecklingen efter 1970, vilken ju inte minskat vidden av den albanska utmaningen. Frågorna om nationell självständighet och socialismens möjligheter har snarast blivit alltmer kritiska. Den albanska vägen är förvisso inte odiskutabel — men väsentligt att diskutera!

Myrdals insiktsfulla bok är nödvändig för en sådan diskussion. (Men varför så få källhänvisningar — läsaren vill kanske »gå till källorna»...?)

Hans Olsson

Clarice Lispector. FAMILJEBAND. Förord Arne Lundgren. Övers. Marianne Eyre, Margareta Ahlberg, Arne Lundgren. 121 s. Nordan 1986. Pris: ca 95:-

ISBN 91-7702-130-4
Kvinnliga brasilianska författare tillhör inte vanligheterna på den svenska bokmarknaden. Inte i Brasilien heller om man får tro baksidestexten.

Clarice Lispector är en av de få som lyckats slå sig fram i ramplyuset. Att vi nu kan möta henne är naturligtvis förlaget Nordans förtjänst, som oförtrutet fortsätter utgivningen av sydamerikanska författare.

Lispector är inte språkförnyare och experimentator, inte de stora politiska och sociala skeendenas skildrare i denna novellsamling, utan det lilla livets tydliggörare. Också i Sydamerika lever människor vardagsliv, i en värld av familjekonflikter, kärleksbekymmer, mänsklig kyla, frustration. Lispector gestaltar den världen och den visar sig då inte så liten.

Carl-Eric Johansson

Friedrich Nietzsche. DEN GLADA VETENSKAPEN. Övers. och efterord Carl-Henning Wijkmark. 235 s. Korpen 1987. Pris: ca 120:-

ISBN 91-7374-076-4
RES PUBLICA 5-6 (1-2 1986) Ill. Hardy Strid. 344 s. Symposion 1986. Pris: ca 89:-
ISBN 91-7868-033-6

Intresset för Nietzsche är stigande. Den pågående omvärderingen av vad som nuförtiden kallas »det marxistiska projektet», dekonstruktivism och post-modernism har gynnat 1800-talets främste utmanare av sin tids etablerade världsbild. När *vår* tids etablerade dogmer och sanningar vittrar är det allt fler som riktar blickarna mot denne evige nej-sägare och »dekonstruktör».

Den *glada vetenskapen* är central i Nietzsches verk, tillkommen i två etapper, aföristisk och poetisk i sin struktur. Här återfinns vi proklamationen om Guds död, kritiken av darwinism och utilitarianism, idén om den eviga återkomsten.

Tyvärr har Carl-Henning Wijkmark inte översatt hela verket utan uteslutit vissa delar, till men för den fullständiga receptionen av Nietzsches verk.

Res Publica innehåller en brokig blandning artiklar om framför allt Friedrich Nietzsche och Robert Musil. Brokigheten är rentav övervåldigande; det är stora språng mellan goda och mindre goda bidrag.

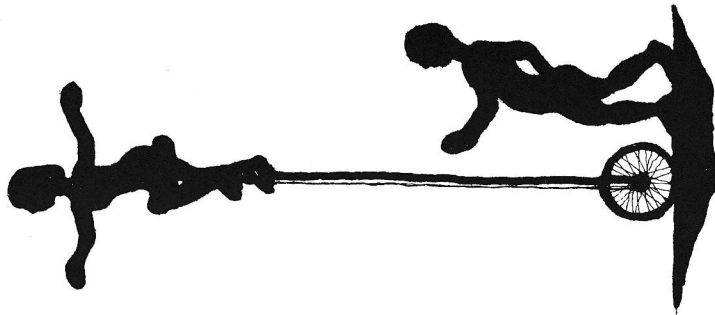
Bäst är Nietzsche själv som återigen kommer till tals med elden, hammaren och hatet.

Kent Begler

Simone Signoret. ADJÖ VOLODJA. Övers. Lena Fries-Gedin. 475 s. Forum 1986. Pris: ca 182:-

ISBN 91-37-09118-2
Simone Signoret var en ypperlig skådespelare. Hon skrev också — två självbiografiska böcker och, strax före sin död, romanen *Adjö Volodja*, vilken blev mycket väl mottagen när den kom ut i Frankrike 1985.

Marianne Fors

Boken har vissa longörer och man kommer inte riktigt nära personerna. Däremot fångar Signoret atmosfären och vardagslivet väl.

Signoret berättar om några judiska flyktingfamiljer i Paris under 1920-30-talen. Berättelsen fokuseras först kring vardagsbestyrken: arbetet, barnens skolgång, grann-gemenskapen. Ett politiskt mord skakar alla och därefter blir inget som förr. Antijudaiska stämningar börjar märkas mer och mer. Och vad hände egentligen med Volodja i Sovjetunionen?

Ingrid Schöier. PÅR LAGERKVIST. En biografi. 555 s. Bonniers 1987. Pris: ca 215:-

ISBN 91-0-047218-2

Pär Lagerkvist är en av de verkligt betydande dikterna i vårt land. Trots detta är han nuförtiden inte lika omskriven och omdiskuterad som många andra större och mindre poeter.

Ingrid Schöier har gjort sitt bästa för att fylla tomrummet, nu senast med en stor biografi över dikteren.

Hon har gått samvetsgrant till väga och följt den småländske bondsonen från de första staplande stegen på diktens stigar fram till ära, berömmelse och nobelpris.

Schöier är en närsynt levnadstecknare som dokumenterar Lagerkvists utveckling genom oräkneliga brev, dagboksanteckningar, diktutkast, manuskript och opulerade poem — men hon lyckas aldrig höja sig till någon genomgripande idédiskussion eller principiellt betydelsefull analys av det fullbordade livsverket.

Oaktat sitt imponerande omfång och mängden av nytt, hiintills opublicerat material är boken som helhet en besvikelse.

Kent Begler

Harald Ofstad. VI KAN ÄNDRA VÄRLDEN. Övers. Cilla Johnson och Marlene Öhberg. 278 s. Prisma 1987. Pris: ca 145:-

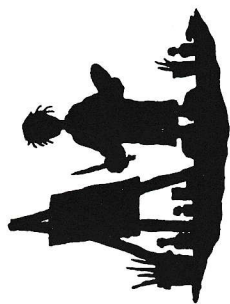
ISBN 91-518-1652-0

Det är förhållandevis ovanligt att se filosofer ge sig i kast med vår tids moraliska och politiska problem på ett konkret och begripligt sätt utanför de akademiska cirkelarna. Harald Ofstad har emellertid gjort ett försök, och i sin nya bok utför han en intressant och noggrann analys av sådana företeelser i dagens värld som är av moralisk betydelse. Han tar upp frågor som värnpliktsvägran, handikapp och döds hjälp — hela tiden utifrån ett genomtänkt och balanserat moralfilosofiskt perspektiv.

Tanken tycks vara att visa hur en humanistisk moral — med respekt för varje individs värde som en av sina hömpelare — ser ut när den tillämpas på frågor i vårt samhälle som berör oss alla.

Resultatet har blivit en tankvärd, lättläst och förhoppningsfull bok.

Inga Sanner

Gert Nilsson. BYGGARE. Ludvig II av Bayern. 230 s. Korpen 1987. Pris: ca 127:-
ISBN 91-7374-094-2

Ludvig II av Bayern har blivit känd för sitt palatsbyggande, både det han verkligen genomförde och det som stannade som idéer på ritningar. Det verkar som han med byggandet försökte vrida klockan tillbaka till den tid när kungen var enväldig och suverän. Men verkligheten hann ikapp honom och 1886 hittades han drucknad vid ett av sina slott.

Om denne slottsbyggare handlar Gert Nilssons bok, den första i en serie om byggare. Boken är en blandning av roman och essay. Romandelen, som inleder boken, är tunn både i format och innehåll. I essayer-na ställs sången i centrum och det fördjupa par knappast kunskapen om och förståelsen av denne, onekligen fascinerande, person och hans tid.

Bitvis undrar jag om essayerna verkligen är allvarligt menade eller en drift med den intellektuella debatten.

Catrin Rönmark

Henrik Stangerup. DET ÄR SVÅRT ATT DÖ I DIEPPE. Övers. Urban Andersson. 307 s. Atlantis 1986. Pris: ca 172:-

ISBN 91-7486-447-5
Stangerup översattes i början av 70-talet, bl a den elaka satiren *Mannen som ville vara skyldig*. Men något genombrott fick han aldrig. Och han förblev okänd för svensk publik fram till för ett par år sedan, när hans roman *Vägen till Lagoa Santa* gavs ut på svenska, en roman som handlar om den danske naturforskaren Peder Wilhelm Lund, verksam i Brasilien.

Stangerup har nu fortsatt den dokumentärt-fiktiva inriktningen och valt som huvudperson ett berömt »enfant terrible» i danskt kulturliv från 1850-talet.

Detta intensivt genomträngande porträtt är både levandegjord historia, metafor för samtiden och en inträngande gestaltning av konstnärens förhållningssätt till världen och sig själv.

Carl-Eric Johansson

Lena Svanberg. ANNA BRANTING. 365 s. Bonnier 1987. Pris: ca 175:-

ISBN 91-0-046974-2
Att skriva om kända mäns undanskymda hustrur har blivit en populär genre. Och den har givetvis sitt berättigande — historien träder fram i en ny och rikare belysning. Risker är förstås att dessa kvinnor — trots motsatta ambitioner — i alltför hög grad blir skildrade genom sina berömda äkta män.

Detta är i någon mån fallet med Lena Svanbergs bok om Anna Branting. Anna Branting var ju långt ifrån enbart Hjalmarstru, utan intressant också i många andra avseenden. Men tyvärr blir både hon som person och den dramatiska tid hon levde i ganska luddigt tecknade och tenderar att försvinna i det mångfaldiga och ofta rätt påfrestande psykologiserandet kring hennes äktenskap.

Inga Sanner

Gunilla Svingby. SÄTT KUNSKAPEN I CENTRUM! 191 s. Utbildningsförlaget 1985. Pris: ca 122:-

ISBN 91-40-71129-3
Docenten fokuserar problemet med den, som hon menar, »snuttifierande kunskapsförmedlingen» i skolan. Eleverna får för många kvantitativa fakta och för få kvalitativa, en situation som hon tycks tro att den s k kunskapsrörelsen slår vakt om. Hon vill bygga en bro mellan vetenskap och vardagskunskap men framställningen präglas av citeringsvetenskapens alla negativa kännetecken: knapphändiga referenser, citatsnuttar från andras forskningsrapporter, trivialiseringar och utelämnande av besvärande teoretiska motstridigheter. När hon drar loje över folkbildningsförkampen Värner Rydén väcks min misstänksamhet och i slutavsnittet »Kunskaper för morgondagens samhälle» formulerar hon mycket riktigt den »postindustriella» statens ideologiska program. Nyckebegrepp som snurrar runt i den deprimerande syntaxen är: hot, kriser, hopplöshet, förestående undergång, fördrjupning, förståelse, engagemang, mångkultur. De s k humanvetenskapernas betydelse för ideologiproduktionen tycks vara i växande.

Mats Miljand

Bli medlem i Förr och Nu. Inträdesavgiften är from 1984-06-01 100 kr.

FÖRR OCH NU
TIDSKRIFT FÖR ENFOLKETS KULTUR

Charles Taylor. HEGEL. Övers. Sven-Eric Torhell. Fackgranskning Donald Broady, Horace Engdahl och Gunnar Sandin. 760 s. Samhällsvetenskapligt bibliotek. Red. Bruttus Östling. Symposion 1986. Pris: ca 272:-

ISBN 91-7696-024-2
Hegel föddes 1770 och dog 1831. Han upplevde några av de mest omvälvande årtiondena i Europas historia. Hans filosofi är spännande; på hans föreläsningar satt sida vid sida preussiska generalstabsofficerare och studenter som skulle utveckla tankgångarna mot den vetenskapliga socialismen. Tanken att den sortens filosofi vore en vetenskapernas övervetenskap har manglats ner av den moderna fysiken. Högels samtida Örstedt och Faraday skulle utveckla de moderna tänkesätten mera, även om de inte filosoferade.

Ambitionen är emellertid lovvärd, boken avser att sätta in Hegels filosofi i ett idéhistoriskt sammanhang. Men Taylor är en träbäck som med idéhistoriskt sammanhang menar avdöda fackfilosofier. Hegel levde ändå i ångans och giljotinens tidevarv. Resultatet har blivit åttahundra trista sidor kompilation av Hegel. Det är bättre att läsa originalet och framför allt roligare.

Svante Svensson

Märta Tikkanen. RÖDLUVAN. Roman. 312 s. Trevi 1986. Pris: ca 145:-

ISBN 91-7160-7889
Rödluvan handlar om Märta Tikkanens eget liv. Det är hon som är Rödluvan. Vargen representerar maken konstnären Henrik Tikkanen. Vargvalparna är deras gemensamma barn. Dessutom finns mamman, pappan, lillasystern och lillebror. Inga egennamn förekommer. Det låter anonymt, men personerna känns ändå förunderligt levande och trovärdiga.

Märta Tikkanens stil är poetisk. Hon skriver i en på livliga minnen grundad sagoform. Hon berättar om Rödluvans barn-dom och uppväxt i högborgerlig finlandssvensk miljö på 1940-talet. Hon berättar också om det intensiva, ibland kaotiska familjelivet med oberäknelige Vargen och de krävande vargvalparna. Nätterna är Rödluvans andningshål. Då skriver hon.

Kampen mellan Varg och Rödluva omgivna av växande vargvalpar griper tag i läsaren. Där finns inga döda punkter. Det finlandssvenska språket klingar djupt och äkta. En annorlunda och läsvärd självbiografi.

Gunborg André

Sheldon J Watts. VÄSTEUROPAS SOCIALA HISTORIA 1450-1720. Övers. Suzanne Almqvist. Ill. 378 s. Författarförlaget 1987. Pris: ca 187:-

ISBN 91-7054-514-6
Under tiden från 1400- till 1700-talet förändras Europa kraftigt. Vetenskapen och handeln utvecklas och kulturen blomstrar, samtidigt som religiöst olikvärdande förföljs, människor bränns som häxor och stora områden skövlas av omfattande krig.

Det är denna tid Watts skildrar. Han visar hur gamla föreställningar kommer i konflikt med nya, hur samhällets kontroll över den enskilde ökar och hur statsmakten stärks på de lokala maktorganens bekostnad. Boken behandlar många frågor, kanske väl många. Vissa frågor blir ganska ytligt behandlade. Men visst får man många både roliga och nyttiga kunskaper om den här tiden, dessutom i en ganska lättläst form.

Catrin Rönmark

UTSIKTER. 24 författare om arbetarlitteraturen. Harry Ahlberg, Ove Allansson, Gunder Andersson, Mary Andersson, Lars Åke Augustsson, Sven O. Bergkvist, Håkan Boström, Mauritz Edström, Jan Fogelbäck, Per Anders Fogelström, Kjell Johansson, Ragnar Järhult, Mona Kalin, Torgny Karnstedt, Gunnar Kieri, Sture Källberg, Hans Lagerberg, Ivar Lohansson, Peter Mosskin, Karl Rune Nordkvist, Nils Parling, Bunny Ragnerstam, Åke Smedberg, Ingemar Svensson. 245 s. Tiden 1987. Pris: ca 132:-

ISBN 91-550-3261-3
En jättebra bok. Det är slutintycket efter att ha tillbringat ett antal tunnelbaneresor med att läsa *Utsikter*. Två dussin arbetarförfattare, från nestorn Ivar Lo till de yngsta, Torgny Karnstedt (f 1952) och Ragnar Järhult (f 1953) skriver personligt och resonerande om sin verksamhet och om arbetarlitteraturen och dess framtid.

Det skrivs få arbetarromaner och det läses få. Hur är arbetarlitteraturens ställning i förhållande till kioskklitteratur och videokassetter och i förhållande till fackföreningar och arbetarrörelse? Och hur definierar vi en »arbetarroman»?

Det är många frågor att diskutera. *Utsikter* anknyter till de tidigare antologierna *Ansikten* (1932) och *Avsikter* (1945) och boken för debatten framåt. Som sagt, en jättebra bok.

Staffan Glassel

